

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

SRI SHIVABHYAM NAMAHA
JAIMINEYA NYAYAMALA

(WITH VISTARA)

by

SRI MADHAWACHARYA

and

POORVA MEEMAMSA VISHAYA
SANGRAHA DEEPIKA

by

SRIMAD APPAYYA DEEKSHITHA

Edited by

MAYURAM SRI M. RAMANATHA DIKSHITHAR

Dharmajna, Vidya Vachaspathi
Vedanta Siromani, Sama Lakshana
Srautha Smartha Vidwan,
Recipient of President's Award

Published by

SRI V. SWAMINATHA IYER, BOMBAY

for

“VIDYARANYA VIDYAPETAM”

1983

Copies can be obtained from:
Sri Vidyaranya Vidyapeeta Trust
Nehru Cooperative Colony
Hospet, Bellary District
Karnataka

or from

M Ramanatha Dikshitar
38 Nattu Muthu Kumarappa Street
Mylapore, Madras-4

श्री शिवाभ्यां नमः

जैमिनीयन्यायमाला श्रीमाधवाचार्येण विरचिता

तद्विरचितविस्तराख्यव्याख्यया
श्रीमदप्पय्यदीक्षितरचितपूर्वमीमांसा-
विषयसंग्रहदीपिकयाच संवलिता

संपादकः

मायूरम् म. रामनाथदीक्षितः
धर्मज्ञः, विद्यावाचस्पतिः,
भारतराष्ट्रपतिसंमानितश्च

प्रकाशयिता

स्वामिशैलाभिजनः वि. स्वामिनाथार्यः
बम्बई

विद्यारण्यविद्यापीठार्थं मुद्रापिता

विजयते
१९८३

First Published 1883 (Calcutta)
Facsimile Edition 1983

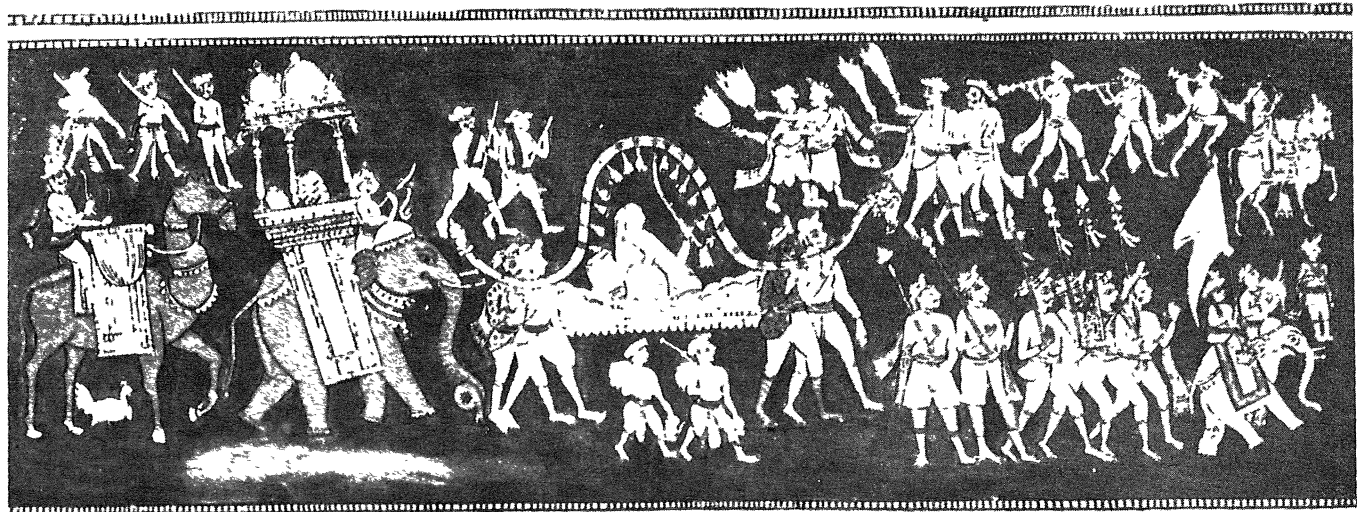
Copies can be obtained from —
Sri Vidyaranya Vidyapeeta Trust
Nehru Cooperative Colony
Hospet, Bellary District
Karnataka

Price: Rs 50

Printed at All India Press,
Pondicherry, India
PRINTED IN INDIA

SRI VIDYARANYA

SRI. MOOLA VIDIYARAN JA.

श्रीशिवाभ्यां नमः

भूमिका

मरकतबल्याश्लिष्टं मार्गसहायाख्यकल्पतरुमीडे ।

योऽस्मद्देशिकमुखततः शास्त्रार्थग्रथनपाटवंदते ॥

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्यच चतुर्दश ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् धर्मस्वरूपस्य, तत्वावबोधस्य च निर्णयः सांगोपांगवेदैरेव निष्पद्यत इति ज्ञायते । अतः अवश्यविज्ञेयाः वेदार्थाः पुरुषार्थमभिलषद्भिः ।

एतेषां दुरवगाहत्वान्महोदधेरिव काचन नौरपेक्ष्यते तितीर्षताम् । तादृशनौस्थानीयो विद्यारण्यमहामुनिः । यतः चतुर्ष्वपि वेदेषु मन्त्राणां ऐतरेय ताण्ड्यादिब्राह्मणानां च भाष्यमारचयामास, धर्मसारसंग्रहभूतायाः विशिष्यकलियुगधर्मवेदिकायाः पराशरस्मृतेः विशदतया व्याख्यामकरोत्, पुराणतल्लजस्य सूतसंहिताग्रंथस्य तात्पर्यटीकां च, रचयामास, अंगानां च ज्योतिषादीनां कालमाधवादिसंग्रहकर्ता, पूर्वोत्तरमीमांसयोः दुरवगममपि पदार्थजातं अधिकरणन्यायमालाविस्तराभ्यां विस्पष्टमबोधयत् ।

श्रीविद्यारण्यस्वामिनां कालदेशादिवृत्तान्तमधिकृत्य वर्ण्यते बहुभिः बहुप्रकारम् । तत्र मद्दृष्टिगोचरं यत् तदुपनिधीयते विदुषां पुरतः— कालः— ताम्रपत्रलेखे एवंदृश्यते, १३१३ शके प्रजापतिनाम्निवत्सरे वैशाखामायां सूर्योपरागपुण्यकाले कुच्चरसंज्ञकस्य ग्रामस्य स्वनाम्ना माधवपुरमिति नामविधाय चतुर्विंशतिसंख्याकेभ्यः विप्रवर्येभ्यः उदकपूर्वमदात् इति । अतो ज्ञायते त्रयोदशशतकस्य चतुर्थचरणे आविरभूत् इति ।”

कर्नाटकदेशे तुंगभद्रातीरे पंपानामक सरः क्षेत्रं च विद्यते, तस्य विजयनगरमिति प्रथा । सैव किष्किन्धेति ज्ञायते । यत्र शंभुः विरूपाक्षख्यया विमाति । तद्राज्यधुरंधरः श्री बुक्क भूपतिः । तस्यामात्यवर्यः माधवाचार्यः । माधवस्य पिता मायणः जननी श्रीमती, सायणः सोमनाथः (भोगनाथः), इति भ्रातरौ । बोधायनसूत्रः, यजुःशाखीयः भारद्वाजगोत्रश्च । बुक्क नृपतेः, तत्पुत्रस्य हरिहराख्यस्यचामात्यवरः आसी-

दितिज्ञायते, एवं अथर्ववेदार्थप्रकाशसमाप्तौ हरिहस्तामोल्लेखात् । तदानीं राज्यनिर्वाह कौशलं अवाङ्मनस गोचरमासीत् । एवं ऐहिकं राज्य-सुखमनुभूय, आमुष्मिकं स्वाराज्यानन्दं अनुभवितुकामः पारिव्राज्याश्रम-माससाद । यत्र विद्यारण्यतीर्थ इति अभिधा प्रथिता । तदा श्रृंगगिरि शारदापीठाधीशः संजातः । तत्र गुरवः शंकरानन्द स्वामिनः । अतः 'नमः श्रीशंकरानन्दगुरु पादांबुजन्मने' इति पचंदश्यादिषु ग्रन्थेषु गुरु नामोल्लेखः कृतः । एते माधवाचार्य विद्यारण्यस्वामि सायण इति प्रथित नामानः (सायण इति वंश नाम) सर्वेष्वपि दर्शनेषु अकुण्ठितधिषणाः सर्वज्ञकल्पाश्च विरेजुः । तद्वचितग्रंथाः ऋग्यजुस्सामाथर्वभाष्याणि मंत्र ब्राह्मणोभयात्मकानि, पराशरस्मृतिव्याख्या, जैमिनीय, वैयासिक न्याय-माला सविस्तरा, सर्वदर्शनसंग्रहः, अनुभूतिप्रकाशः, दशोपनिषत्दीपिका, सूतसंहिता टीका, पञ्चदशी जीवन्मुक्ति—विवेकः अपरोक्षानुभूतिटीका, माधव वृत्तिः, कालमाधवीयं इत्यादयः अन्येपि स्युः ।

एवं प्रसंगतः प्रकृतग्रन्थकर्तृविषयः प्रस्तावः परिसमाप्तः ॥

ग्रंथ विषयः प्रस्तूयते । परब्रह्मणो निश्वास भूतोवेदः कर्मब्रह्मोभया-वेदकः चक्षुरिव द्विजानां, वेदश्चक्षुर्द्विजातीनामिति स्मृतेः ॥ तत्र ब्रह्म-विषयो विचारः शारीरक मीमांसासत्रात्मकः वेदव्याचार्येण कृतः कर्म-काण्डार्थनिर्णयाय भगवान्जैमिनिः सूत्राणि रचयामास तदेव मीमांसा शास्त्रमिति प्रथितम् तस्यैव तन्त्रं, शास्त्रं इत्यादयः पर्यायशब्दाः । तत्र २७४५ सूत्राणि, ९०७ अधिकरणानिच विद्यन्ते । तस्य भाष्यकर्ता, शबरस्वामी, वृत्तिकृत्भगवानुपवर्षः वार्तिककारः कुमरिलभट्टः शास्त्र-दीपिका पार्थसारथि मिश्रकृता ।

एवं विस्तृतं सागरतां नीतं शास्त्रं संपिण्डितार्थतया करतलामलकवत् अनायासेन अवबोद्धुं श्लोकसहस्रद्वितयेनैव जैमिनीय न्यायमालाख्यं ग्रन्थ-मारचयामास माधवाचार्यः । अत्र विषयविशयपूर्वोत्तरपक्षांगचतुष्टयस-हितोऽधिकरणार्थः श्लोकद्वयैर्नैव प्रायशः प्रदर्शितः संगतिस्तु स्वयमेवोद्धृता । अत्रत्याध्यायानां पादानां अधिकरणानांच संख्या पट्टिकया प्रदर्शिता । अस्य ग्रन्थरत्नस्य मुद्रणं यूरोपदेशे, कल्कत्ता नगरे, पूना आनंदाश्रम मुद्रणालयेच संजातमिति ज्ञायते । द्वित्रग्रन्थसाहाय्येन यथा शेमुषीविलासं परिशोध्य विषयानुक्रमणिकामारच्य संयोज्य भूमिकया सनाथं प्राकाश्यं नीयते ।

भूमिका

अनेन साकं श्रीमदप्पय्य दीक्षितेन्द्रकृत पूर्वमीमांसा विषयसंग्रह-दीपिकाच संयोजिता । शोधनादिषु पुरुषमतिसाधारणोदोषः यदि स्यात् परिशील्य निवेदनीयमिति प्रार्थ्यते पण्डितपरिषत् । अस्य ग्रन्थ वरस्य समग्र द्रविण दानेन प्रकाशनिदान भूतस्य स्वामि शैलाभिजन स्वामि-नाथार्यस्य सर्वविधमनोरथपूर्तिः आयुराद्यभिवृद्धिश्च आचार्यवर्यानुग्रहेण भूयादिति आशासे । एतद्ग्रंथग्रथनविषये सानुग्रहं आज्ञां वितीर्य तत्कौशलं च दत्तवतां श्री श्री कामकोटि पीठाधीश्वराणां सर्वज्ञकल्पानां योगी-श्वराणां चरण नलिनयोः सादरं सहस्रशः प्रणामान् समर्प्य ग्रन्थमिमं अर्पये ॥

दुन्दुभिमाघ पूर्णिमा
२८.१.१९८३

इत्थं विदुषां त्रिधेयः
मायूराभिजनः
म. रामनाथ दीक्षितः

३८, नाट्टु मुत्तुकुमरप्प वीथी
चेन्नपुरी-४

“मीमांसाशास्त्रम्”

सोमकीर्तिसमाभासं मीमांसाशास्त्रमुत्तमम् ।
अक्षसूत्रं दधदक्षे सुधापूर्णघटं परे ॥

श्रीः

॥ पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका ॥

॥ श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृता ॥

“अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रेण प्रमाणस्वरूपसाधनफलैः धर्मस्य विचारं प्रतिज्ञाय प्रथमेऽध्याये तस्मिन् प्रमाणं निरूपितम् । तत्र प्रथमे पादे साक्षाद्धर्मे प्रमाणभूतायाश्चोदनायाः पौरुषेयत्वाद्यप्रामाण्यहेतुशङ्कानिराकरणपूर्वकं तत्र प्रामाण्यमुपपादितम् । द्वितीयपादे अर्थवादमन्त्रयोर्विध्यपेक्षितद्रव्यदेवतादि-स्तुत्यानुष्ठेयार्थस्मृतिसमर्पकतया ; तृतीयपादे मन्वाद्याप्तप्रणीतवेदाविरुद्धस्मृत्यादीनां मूलवेदानुमापकतया ; चतुर्थपादे “अग्निहांत्रं जुहोति” “स्थेनेनाभिचरन् यजेत” इत्यादिविधिवाक्यगतानामग्निहोत्रादिपदानां नाम्ना कर्मभेदः, नाम्ना धर्मातिदेशः, नाम्ना दूरस्थस्यानुवाद इत्यादिप्रयोजनवत्तया^१ कर्मनामतया^२ च तत्र प्रामाण्यमुपपादितम् ॥

एवं प्रमाणसिद्धस्य धर्मस्य परस्परभिन्नं स्वरूपं द्वितीयाध्याये निरूपितम् । तत्र यजति, ददाति, जुहोति इति चोदनासु यज्यादिधातुभेदरूपेण शब्दान्तरेण यागदानहोमानां भेदः । “समिधो यजति” “तनूनपातं यजति” इत्यादिविधिषु यजतीति पञ्चकृत्वोऽभ्यासेनाविशेषपुनःश्रुतिरूपेणाभ्यासानां [यागानां] भेदः । “सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत” इत्यत्र द्रव्यदेवतासम्बन्धभेदिन्या सप्तदशसंख्यया तदनुमेययागानां भेदः । “अथैष ज्योतिः” इत्यादि-वाक्येषु ज्योतिरादिनामधेयच^३[धेयैः] तन्नामकयागानां प्रकृतज्योतिष्टोमात् भेदः । “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्यत्र

१. T adds कर्ममीमांसाया

२. G. प्रयोजनवाक्यं

३. G. नामगताया

४. T. ज्योतिरादीना ध्येयैः

५. G Space is left out for writing प्रकृतज्योतिष्टोमात् and adds लिङ्गादिलक्षणं

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

आमिक्षारूपगुणान्तरावरुद्धे^१ यागे^२ निवेशमलभमानेन वाजिनगुणेन वाजिन-
यागस्यामिक्षायागाद्धेदः । प्रकरणान्तरेणानुपादेयगुणसहितासन्निधिलक्षणेन
नित्याग्निहोत्रान्मासाग्निहोत्रस्य भेद इत्येवं द्वितीयाध्याये कर्मभेदः सापवादः
प्रपञ्चितः ॥

तृतीयाध्याये भिन्नानां^३ कर्मणां श्रुतिलिङ्गादिभिः प्रमाणैः शेषशेषिभावो
निरूपितः । तत्र निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । सा च त्रिधा—विधात्री, अभिधात्री,
विनियोक्त्री च । लिङादिश्रुतिर्विधात्री । इन्द्रादिश्रुतिरभिधात्री । विनियोक्त्री
तु एकप्रत्ययरूपा, एकपदरूपा, विभक्तिरूपा चेति त्रिविधा । तत्राद्या
“पशुना यजेत” इति^४ ; सा हि स्वोक्तकरणकारकं प्रति स्वोक्तैकत्वसंख्यायाः
शेषत्वमर्पयति । द्वितीया तु यजेतेति पदम् ; तेन प्रत्ययोक्तभावनां प्रति
प्रकृत्युक्तयागस्य शेषतोपनीयते । तृतीया च शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिका
चेति द्विविधा । “व्रीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिषु द्वितीया व्रीह्यादीनां
प्रोक्षणादिक्रियां प्रति ईप्सिततमत्वरूपशेषित्वबोधिका^५ । “क्रीते सोमे
मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति” इत्यादिषु चतुर्थीश्रुतिः मैत्रावरुणस्य
प्रदानक्रियेप्सिततमत्वेन कर्मणाभिप्रेयमाणत्वरूपशेषित्वबोधिका^६ । “अरुणया
क्रीणाति” इत्यत्र क्रयभावनां प्रत्यारुण्यस्य, “चात्वालान्मृदमाहरति”
इत्याहरणक्रियां प्रति चात्वालस्य^७, “वेद्यां हवींष्यासादयति” इत्यत्र
हविरासादनक्रियां प्रति वेद्याश्च तृतीयापञ्चमीसप्तम्यः शेषत्वबोधिकाः ।
षष्ठी तु क्वचित्^८ “दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इत्यादौ शेषित्वबोधिका,
“यजमानस्य याज्या” इत्यादौ शेषत्वबोधिका च, सम्बन्धमात्रानु-
शिष्टायाः षष्ठ्या योग्यताद्यनुसारेण उभयथापि पर्यवसानसम्भवात् ॥

१. T. गुणावरुद्धे

८. G adds तृतीया

२. T omits यागे

९. T. शेषत्वबोधिका

३. T omits अनु...क्षणेन

१०. T. शेषत्वबोधिका

४. T omits भिन्नानां

११. T omits क्वचित्

५. G. त्वाश्रुतिः

१२. T. इत्यत्र क्रयभावकारणस्य क्रियां

६. G omits तु

प्रति चोद्याश्चस्य

७. T. विभक्तिप्रत्ययरूपा

पर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका

वस्तुसामर्थ्यं लिङ्गम् । तत् द्विविधम्—शब्दसामर्थ्यम्, अर्थसामर्थ्यं च । तत्र “ बर्हिर्देवसदनं दामि ” इति^१ मन्त्रस्य लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् लवनशेषता । ^२“स्वधितिनावद्यति”, “सुवेणावद्यति”, “हस्तेनावद्यति” इत्यवदानसामान्यसाधनत्वेन श्रुतानां स्वधित्यादीनां सामर्थ्यरूप-लिङ्गाद्विशिष्य मांसद्रवद्रव्यपुरोडाशाद्यवदानेषु शेषता ॥

शेषित्वस्य शेषत्वस्य वा बोधिकया श्रुत्या रहितः पदसम-भिव्याहारो वाक्यम् । यथा ^३“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादि^४ । यथा वा “मैत्रावरुणः” प्रेष्यति चान्वाह च” इति । न हि ^५यागहोमभावनां प्रति स्वर्गस्य भाव्यत्वेन शेषित्वबोधिका द्वितीयादिश्रुतिः^६ प्रैषानुवचनं प्रति मैत्रावरुणस्य कर्तृत्वेन शेषत्वबोधिका ^७तृतीयादिश्रुतिर्वास्ति । प्रथमा तु प्रातिपदिक[कार्य]-मात्रेऽनुशिष्टा अतः पदसमभिव्याहाररूपेण वाक्येनात्र शेषशेषिभावबोधः ॥

^१विधिवाक्यतः कर्तव्यत्वेनावगतस्य केन प्रकारेण कर्तव्यमिति विशिष्याज्ञायमानस्येति कर्त्तव्यताकाङ्क्षा प्रकरणम् । तत् द्विविधम्—महाप्रकरणम्, अवान्तरप्रकरणं चेति । तत्राद्येन दर्शपूर्णमासादिकं प्रति प्रयाजादीनाम्, द्वितीयेन प्रयाजादिकं प्रत्यभिक्रमणादीनां च—तत्तत्सम्बन्धि-साम्प्रदायानां शेषता ॥

[देशसामान्यं] स्थानम् । तत्^८ द्विविधम्—यथासंख्यम्, सन्निधिश्च । तत्राद्येन “दब्धिरस्यदब्धो भूयासम्” इति मन्त्रस्याग्नेयाग्नी-षोमीयमन्त्रद्वयमध्याम्नातस्य आग्नेयाग्नीषोमीययागद्वयमध्यानुष्ठेयोपांशुयाजशेषता ।

१. G adds अत्र

५. G. मैत्रावरुणं

२. T. स्वधितिना...शेषता is read thus.—“सुवेणावद्यति” इत्यत्र

६. T. यागभावानां

७. T द्वितीयाश्रुतिः

सुवस्य बिलत्वलिङ्गा इवावदान-शेषता ॥

८. T. तृतीयाश्रुतिः

९. T. भावः बोधकः

३. T omits “ज्योति यजेत”

१०. T omits तत्

११. G omits मध्य

४. T. omits आदि.

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

सन्निधिस्तु—आम्नानसन्निधिः, अनुष्ठानसन्निधिरिति द्विविधः । १ आद्येन “शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै” इति मन्त्रस्य महाप्रकरणवान्तरप्रकरण-रहितस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणशेषता । २ द्वितीयेन पशुधर्माणामग्नीषोमीयशेषता ॥

समाख्या यौगिकी संज्ञा । सा लौकिकी वैदिकी चेति द्विविधा । होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया होतृश्रमसमक्षणं प्रति, आध्वर्यवमिति याज्ञिकप्रसिद्धलौकिकसमाख्यया अध्वर्योः अन्वाधानादिकं प्रति च कर्तृत्वेन शेषता—इत्येवं शेषशेषिभावः सापवादः तृतीयाध्याये प्रपञ्चितः ॥

एवं सिद्धशेषशेषिभावानां कर्मणामनुष्ठापनशक्तिरूपा प्रयुक्तिश्चतुर्थे निरूपिता । शेष्येऽत्र शेषं प्रयुङ्क्ते स्वसिद्धयर्थमनुष्ठापयति, न त्वनुनिष्पाद्यपि ; नापि शेषः शेषिणं प्रयुङ्क्ते । अनेकशेषिसद्भावेऽपि यत्रान्यप्रयुक्तस्थैवान्यत्र विनियोगः, तत्र यत्प्रयुक्तस्थान्यत्र विनियोगः स एव शेषं प्रयुङ्क्ते, न तु शेष्यपि सन्नन्योऽपि । एवं च “तप्ते पयसि दध्यानयति” इत्यादिवाक्ये विधीयमानस्य दध्यानयनस्य द्विकर्मकस्य कर्मान्तराकाङ्क्षायां समभिव्याहृतं पयः कर्मान्तरत्वेनान्वीयमानं सप्तम्याधिकरणत्वेन निर्देशात् प्रधानकर्मतया पर्यवस्य-तीति प्रकृतप्रधानभूतपयःपरामर्शना तत्पदेन सामानाधिकरभ्येन निर्दिष्टतया पयोरूपत्वेनावगतामिक्षेत्र शेषित्वात् स्वशेषभूतदध्यानयनमनुष्ठापयति । न तु तदनुनिष्पादि वाजिनमपीति आमिक्षाऽऽचार एव “पयोऽन्तरे दध्यानयनस्य प्रयुक्तिः, न वाजिनापचारे । “कृष्णविषाणया कण्डूयते” “चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति” इति कृष्णविषाणायाः कण्डूयनप्रासनरूपप्रक्रियाद्वयान्वये सत्यपि कृष्णविषाणा तृतीयया कण्डूयनं प्रति शेषः, प्रासनं प्रति तु

१. T omits अनुष्ठानसन्निधिः

६. G. विधेयं

२. T adds तत्र

७. T. यत्प्रयुक्तस्थान्यत्र

३. G वान्तरप्रकरणाभिहित

८. G प्रयोगान्तरे दध्यानयनेन तस्य

४. T omits द्वितीयेन . . . शेषता

९. G. कृष्णविषाणयेति

५. G. अवघातादिकं

१०. T omits तृतीयया

पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका

द्वितीयया शेषिणीति^१ निर्वृत्तकण्डूयनप्रयोजनायाः तस्याः प्रासनात्प्रागपचारे प्रासनार्थं नै पुनः कृष्णविषाणान्तरोपादानप्रयुक्तिः । “पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति” इत्यत्र पुरोडाशप्रयुक्तस्यैव कपालस्य तुषोपवापं प्रत्यपि शेषत्वेन विनियोगात् यत्र पुरोडाशो नास्ति न तत्र तुषोपवापार्थं कपालप्रयुक्तिः—इत्येवं सापवादा प्रयुक्तिश्चतुर्थाध्याये प्रपञ्चिता ॥

एकप्रयोगान्तर्गतानामङ्गप्रधानानामनुष्ठानक्रमः पञ्चमाध्याये^२ श्रुत्यर्थादिभिर्निरूपितः । तत्र “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति” इत्यादि-श्रुत्या गृहपत्यादीनामुन्नेत्रन्तानां सप्तदशानां सत्रे यजमानानां दीक्षाक्रमः । “अग्निहोत्रं जुहोति” “यवागूं पचति” इत्यत्र होमद्रव्यनिष्पत्त्यर्थयवागू-पाकप्रयोजनरूपेणार्थेन पाकहोमयोः क्रमः । “समिधो यजति” इत्यादि-विधिविहितानां प्रयाजादीनां विधिवाक्यपाठक्रमेण क्रमः । वाजपेये प्राजापत्यानां पशूनां प्रतिपञ्चावर्तनीयेषूपकरणनियोजनादिषु उपाकरणे यतः कुतश्चित् पशो-रारभ्य यत्र क्वचित् पशौ समापिते तेनैव प्रवृत्तिक्रमेण नियोजनादिक्रमः । साद्यस्के क्रतौ “सह पशूनालभते” इति श्रुत्या सवनीयस्थान एवाग्नीषोमीयसवनीयान्-बन्ध्यपशुत्रयस्यापि सह कर्तव्यतया प्राप्तौ सवनीयस्थानत्वेन प्रथमं सवनीयपशो-रुपाकरणम्, अनन्तरमग्नीषोमीयान्बन्ध्ययोरिति क्रमः । दर्शे पुरोडाशसान्नाय्ययोः मुख्यक्रमेण प्रयाजशेषाभिधारणक्रमः—इत्येवं^३ श्रुत्यादिभिः क्रमः सापवादः प्रपञ्चितः ॥

एवं द्वितीये उत्पत्तिविधिप्रमेयस्य कर्मभेदस्य, तृतीये विनियोगविधि-प्रमेयस्य शेषशेषिभावस्य, चतुर्थपञ्चमयोः प्रयोगविधिप्रमेययोः प्रयुक्तिक्रमयोश्च निरूपणानन्तरं षष्ठेऽधिकारविधिप्रमेयः फलसम्बन्धो निरूपितः । तत्र स्वर्ग-

१. T. शेषिणीति
२. T. निर्वृत्त
३. G. प्रयोजनकायाः
४. T. पूर्वमपचारे
५. G. तत्पुनः

६. T. omits श्रुत्यादिभिः
७. T. स्थानेन
८. T. क्रमं श्रुत्यादिभिः सापवादः
९. G. कार्यभेदस्य

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

कामादिपदं विधिप्रयोजनभूतपुरुषप्रवृत्त्यपेक्षितफलविशेषान्वयपरम्, न तु चन्द-
नादिरूपयागादिद्रव्यसमर्पकम् । तच्च फलं स्वर्गकाम इत्याद्युद्देश्यगतलिङ्ग-
विशेषस्याविवक्षितत्वात् स्त्रीणामप्यविशिष्टम् । “ ऋद्धिकामाः सत्र-
मासीरन् ” इत्यत्रैकैकस्य कृत्स्नं फलम्, न तु परिषद्गतं फलमित्येकैकस्य
फलान्वयः—इत्येवमादिरूपेणाधिकारार्थः षष्ठे सापवादः प्रपञ्चितः ॥

एवं विधिचतुष्टयात्मकोपदेशविचारे पूर्वषट्केन कृते ततः परमध्याय-
चतुष्टयेनातिदेशविचारः क्रियते । ‘इत्थं कर्तव्यम्’ इति प्रतिपादनमुपदेशः ।
‘तद्वत्कर्तव्यम्’ इत्यतिदेशः । तत्र सप्तमाष्टमयोर्वचननामधेयचोदकैरतिदेशो निरू-
पितः । इष्टुनामके क्रतौ कांश्चिद्वैशेषिकान् धर्मान् विधायाम्नातेन “समानमितरच्छये-
नेन” इति प्रत्यक्षवचनेन ईयेनवैशेषिकाङ्गानामिषावतिदेशः ; “ मासमग्निहोत्रं
जुहोति ” इत्यत्र नित्याग्निहोत्रेऽग्निदेवताकत्वात् तावत्कृतशक्तिकेन तत्सादृश्य-
विधित्सया कौण्डपायिनामयने कर्मणि प्रयुक्तेनाग्निहोत्रनामधेयेन तस्मिन्नित्याग्नि-
होत्रधर्माणामतिदेशश्च सापवादः सप्तमे पादत्रयेण निरूपितः ॥

चतुर्थपादेन “ सौथं चरुं निर्वपेत् ” इत्यादिष्वनुपदिष्टधर्मेषु प्रत्यक्ष-
वचनस्य नाम्नश्चातिदेशकस्याभावेऽपि कुतश्चिद्वैदिकात् कर्मणो धर्मग्राहकं वचन-
मस्तीत्यानुमानिकवचनरूपेण चोदकेनातिदेशः सामान्यतो निरूपितः ॥

अष्टमे तु कस्य कुतो धर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायां शब्दार्थगतसादृश्यविशेष-
लिङ्गादिष्टीनां दर्शपूर्णमासतो धर्मप्राप्तिः, अग्नीषोमीयपर्युतः पशूनाम्,
सवनीयादैकादशिनानाम्, ज्योतिष्टोमात् सोमानाम्, द्वादशाहादहर्गणानाम्,
गवामयनात् संवत्सरसत्राणाम्—इत्येवंरूपेण विशिष्यं चोदकातिदेशः सापवादः
प्रपञ्चितः ॥

१. G. प्रयोगभूत

९. T omits क्रियते

२. T. पुरुषविशेष

१०. T omits प्रतिपादनं

३. T. चन्दनरूपयागादि

११. T omits द्येन

४. T. ततश्च

१२. T. देवतासन्धावात् बलत्

५. T. इत्यादावेकैकस्य

१३. G. धर्मप्रापकं

६. T. सापवादः षष्ठे

१४. T omits पशु

७. G. चतुष्टयप्रमेयात्मचतुष्टयेनातिदेशविचारे

१५. G. omits विशिष्य

८. T. चतुर्थेन

पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका

अतिदिष्टानां मन्त्रसामसंस्काराणां प्राकृतपदार्थकार्यापन्नवैकृतपदार्थान्तर-
सम्बन्धेनान्यथाभावरूप ऊहो नवमे चिन्तितः । प्राकृतपदार्थकार्यापत्तिः प्रत्यक्षेण
अनुमानेन[न, प्रत्यक्षवचनेन,] प्रत्यक्षवचनावगतप्राकृतनिवृत्त्यनुमितशब्देन,
प्रत्यक्षवचनावगतलिङ्गोच्चीतनिवृत्त्यनुमितशब्देन वावसीयते । “नैवारश्चरुः” इत्यत्र
प्राकृतव्रीहिकार्यहविर्निष्पादकत्वं प्रत्यक्षेणावसीयते, नै तु नैवार इति तद्धितेन,
“तस्येदम्” इति सम्बन्धसामान्येऽण्प्रत्ययविधानात् तस्य प्रकृतिविकारभावै-
रूपसम्बन्धविशेषपर्यवासायित्वकल्पनायाः प्रत्यक्षाधीनत्वात् । नैर्ऋतं चरुं प्रकृत्यै
“कृष्णानां व्रीहीणां नखनिर्भिन्नम्” इत्यत्र श्रुतस्य नखस्य प्राकृतोद्धखलमुसलकार्या-
पत्तिः न प्रत्यक्षेणावसीयते । उद्धखलमुसलाभ्यां व्रीहीणामवहननं निष्पद्यते^१, नखेन
निर्भेदनमिति प्रत्यक्षेण कार्यभेदस्यैव दर्शनात् ; किन्तु अवहननेनैव निर्भेदनेनापि
तुषविमोकात् तण्डुलनिष्पत्तिदर्शनेन प्राकृतावघातस्योद्धखलमुसलकार्यतायां यद्रूपं
विवक्षितं तण्डुलनिष्पत्तिद्वारेणापूर्वोपयोगिक्रियात्वं तन्निर्भेदनेऽपि समानमिति
तेन रूपेणावहनननिर्भेदनयोरैक्यस्योन्नेयत्वात् कार्यापत्तिरनुमानेनावसीयते ।
“परिधौ पशुं नियुञ्जीत” इत्यत्र प्राकृतपशुकार्ये पशुनियोजने परिधेर्विनियोगः
प्रत्यक्षवचनेनाभिधीयते । “न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्देयम्” इत्यत्र गिरा-
पदोक्तिप्रतिषेधावगतया गिरापदनिवृत्त्या तत्कार्यस्य साधनापेक्षत्वावगमात्तत्कार्य-
वाचिपदमनुमाय “गिरापदकार्यार्थमेरं कृत्वोद्देयम्” इत्येवंरूपेण श्रुतानुमितैकदेश-
निष्पादितेन वाक्येन गिरापदकार्यापत्तिरिरापदस्यावसीयते । “यस्योभयं हविरार्ति-
माच्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्” इत्यत्र पञ्चशरावद्रव्यकस्य यागस्यैव दर्शकार्या-
पत्तौ दर्शनिवृत्तिर्न प्रत्यक्षवचनादवगम्यते ; किन्तु द्रव्यनाशादवगम्यते[दुञ्जीयते] ।

१. G omits प्रकृत...पत्तिः and
adds तत्र

२. T omits न तु

३. G. भावसंबन्ध

४. G omits प्रकृत्य and reads
in its place निर्ऋत्यै चरुं

५. G. निष्पद्यते

IX—43

६. T adds तेषा

७. T omits तण्डुल...विवक्षितम्

८. T प्राग्यूपकार्ये

९. T omits इत्यत्र...कृत्वोद्देयं

१०. G omits वाक्येन

११. T adds च

१२. G. दनुष्ठीयते

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

तन्निवृत्तौ तत्कार्यस्य साधनापेक्षतया तद्वाचिपदमनुमाय 'दर्शकार्यार्थमैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पाद्येन वाक्येन पञ्चशरावयागस्य दर्शकार्यापत्तिरवसीयते । "स प्रत्यामनेत्स्थानात्" इति षष्ठाध्यायाधिकरणपूर्वपक्ष-रीत्येदमुदाहरणम् । सिद्धान्ते^३ द्रव्यापचारे द्रव्यान्तरानयनेन दर्शनिष्पत्तेर्न तन्निवृत्त्युन्नयनमस्तीत्युदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥

एवं कार्यापत्त्या त्रीह्रिधर्माणामवघातादीनां नीवारेषु, उल्लखलमुसलधर्माणां प्रोक्षणादीनां नखेषु, यूपधर्माणां परिव्याणादीनां पारिधौ चोहः संस्कारोहः, दर्शधर्माणां सिद्धान्ते नास्त्यूहः पञ्चशरावयागे । गिरापदगतगीतिक्रियार्यो इरापदे ऊहः सामोहः । मन्त्रोहस्त्वष्ट्रविधः— क्वचित् प्रकृतिमात्रमूह्यते, यथा "अग्नये जुष्टम्" इति मन्त्रे सौर्यं चरुं प्राप्ते "सूर्याय जुष्टम्" इति ; क्वचिल्लिङ्गमात्रमूह्यते, यथा "वस्व्यसि रुद्रासि" इत्येकहायनीमन्त्रे विकृतिविशेषविहितं सोमक्रयणं वत्सं प्राप्ते "वसुरसि रुद्रोऽसि" इति ; क्वचिद्वचनमात्रमूह्यते, यथा "छागस्य वपाया मेदसः" इति मन्त्रे प्राजापत्यान् पशून् प्राप्ते "छागानाम्" इति ; क्वचित् प्रकृतिर्लिङ्गं चोह्यते, यथा तस्मिन्नेव "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इति मन्त्रे आदित्यं चरुं प्राप्ते^१ "अदित्यै जुष्टम्" इति ; क्वचित् प्रकृतिः वचनं चोह्यते, यथा तस्मिन्नेव मन्त्रे वैश्वदेवं चरुं प्राप्ते "विश्वेभ्यो देवेभ्यः" इति ; क्वचिल्लिङ्गं वचनं चोह्यते, यथा "प्रास्मा अग्निं भरत" इति मन्त्रे "मल्हा आलभेत" इति विहितान् पशून् प्राप्ते "प्राभ्योऽग्निम्" इति ; क्वचित् त्रीण्यप्यूह्यन्ते, यथा "आपो देवीः" इति मन्त्रे "आज्यं प्रोक्षणम्" इति सोमारौद्रचरौ विहितं घृतं प्राप्ते "घृतं देव" इति ; क्वचित् सकलस्य पदस्याभ्यासरूप ऊहः यथा "एकधास्य त्वचमाच्छय-

१. T. पेक्षया	स्थाने सौर्यचरो "सूर्याय" इति
२. T. प्रत्यमाने	७. T. omits तस्मिन्नेव
३. T. adds तु	८. T. omits निर्वपामीति मन्त्रे
४. G. क्रियायामिरापदे	९. T. adds मन्त्रे
५. Both G and T read दर्श...यागे	१०. 1. विहितं पशुं
after सामोहः G दर्शधर्माणां तु	११. G. मन्त्रेण
६. G. "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" इत्यत्रामि-	१२. G. घृतं देवं

पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका

तात्” इति मन्त्रे पशुगणं प्राप्ते “एकधैकधा” इति । एवमूहः सापवादो नवमे प्रपञ्चितः ॥

एवमातिदेशिकपदार्थगतरूपान्तरात्मकोह्निरूपणानन्तरं तन्निवृत्त्यात्मको बाधो दशमे निरूपितः । निवृत्तिश्च कस्यचित् क्वचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतावविज्ञातत्वेन तद्ग्राह्यत्वासंभवात्, यथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूताया आरम्भणीयायाः[याः आम्भणीयायाम्] । न ह्यारम्भणीयाविधानसमये दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयाङ्गमिति विज्ञातम्, येन सापि प्रयाजादिवदतिदेशवाक्येनै गृह्येत ; कस्यचिदतिदेशवाक्यप्रवृत्तिकाले प्रकृतौ विज्ञातस्याप्यसम्भवान्निवृत्तिः, यथा पवमानेष्टावग्निहोत्रहवण्याः । यथाग्निहोत्रं हुतं साग्निहोत्रहवणी प्रकृतौ “अग्निहोत्रहवण्या हवीषि निर्वपति” इति निर्वापकरणत्वेन प्राह्येति स्थितम् । न च पवमानेष्टिसमयेऽग्निहोत्रं हुतम् । क्वचित् द्वारलोपान्निवृत्तिः तत्र द्वारलोपः क्वचित् द्वारैस्याभिमतस्य स्वतः सिद्धतया, यथा कृष्णलेष्ववघातद्वारस्य वैतुष्यस्य स्वतःसिद्धतयावघातस्य निवृत्तिः ; क्वचित् पूर्वसिद्धतया, यथा “खलेवाली यूपो भवति” इत्यत्र खलेवाल्याः प्रागेव च्छित्वा तक्षणेन श्लक्ष्णीकृत्य निखातायाः छेदनतक्षणेच्छूर्णणादीनां निवृत्तिः ; क्वचित् द्वारसंपादनाशक्त्या । यथा—प्राशिन्नेडाभक्षणार्थेषु कृष्णलेषु अभिधारणजन्योपकारस्य स्वादिघ्नः संपादयितुमशक्यत्वात् अभिधारणस्य ; क्वचित् सिद्धशेषिविरोधान्निवृत्तिः, यथा—आग्रयणदक्षिणारूपे वत्सेऽन्वाहार्यधर्मस्य पाकस्य । पाके हि कृते वत्सो नश्येत् ; तन्मांसमेव दक्षिणा स्यात् । क्वचित् साध्यशेषिविरोधात् तन्निवृत्तिः, यथा “बार्हस्पत्यो नैवारः

१. T. विचिन्तितः

७. T. प्रागेव खलेवाल्याः

२. T. विधिसमये

८. T. उच्छूर्णणातां

३. T. देशवाक्येन

९. G. अभिधारणनिवृत्तिः

४. T. प्रवृत्तौ

१०. G Space is left out for

५. T. अत्र निर्वापे करणत्वेन

writing णदाक्षि

६. G Space is left out for

११. T omits तत्

writing द्वारस्य

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

सप्तदशशरावः चरुर्भवति” इत्यत्र निर्वाप्येषु “चतुरो मुष्टीन्निर्वपति” इत्यति-
देशप्राप्तस्य चतुर्मुष्टिपरिमाणस्य सप्तदशपरिमाणचरुरूपसाध्यशेषिविरोधित्वात्
संख्यामुष्ट्योरन्यतरसाध्यावश्यंभावे जघन्यत्वान्मुष्टिनिवृत्तिः ; क्वचिद्विरोधाभावेऽपि
प्रयोजनभावात्निवृत्तिः, यथा आम्रयणदक्षिणारूपे वाससि पाकस्य । प्रकृतौ
हि अन्वाहार्यरूपदक्षिणाद्रव्यनिष्पत्त्यर्थम् “दक्षिणाग्नावपरिमितं महान्तमोदनं
पंचति” इति पाको विहितः । इह दक्षिणाद्रव्ये वाससि प्रागेव निष्पन्ने स्थिते
तन्निष्पत्त्यनुपयोगिना किं पाकेन ॥

द्वारंलोपान्निवृत्तिरित्यत्र द्वारशब्देन यद्द्वारतया फलतया वा प्रयोजनं
तत्सर्वं विवक्षितम् । तेन मृते यजमाने क्रियमाणायामिष्टौ “आयुराशास्ते”
इत्यादिमन्त्राणां विवक्षितफलानां मृतयजमानस्यायुरादिफलोपान्निवृत्तिरप्यु-
दाहरणमित्यादि^१ द्रष्टव्यम् ॥

क्वचित् प्रत्याम्नानात् प्राकृतपदार्थानां निवृत्तिः । साप्यनेकविधा । क्वचि-
दुपदिष्टपदार्थविरोधान्निवृत्तिः, यथा —“ औदुम्बरो यूपो भवति” इति वैकर्तपशौ
अतिदेशप्राप्तयूपोद्देशेन उदुम्बररूपप्रकृतिद्रव्यविधानात्^२ उदुम्बरप्रकृतिके यूपे
प्राकृतस्य त्विवपलाशादेः विरोधेन प्रकृतित्वासम्भवात्निवृत्तिः ; क्वचिदुपदिष्ट-
पदार्थगतश्रुतनैरपेक्ष्यविरोधान्निवृत्तिः, यथा —“ नैवारश्चरुर्भवति ” इत्यत्र
नीवारप्रकृतिके चरौ त्रैहृत्पण्डुलानामपि मिश्रणेन प्रकृतित्वसम्भवेऽपि नीवारशब्दपर-

१. T. निर्वापेषु	८. G. तत्सर्वमपि वि...तमनेन
२. T. देशप्राप्तसप्तदशशरावपरिमाण-	९. G. इति
३. T. मुष्टेः	१०. T. द्रव्येष्टौ
४. G. Space is left out for.
writing योजनाभावात्	११. T. पदार्थनिवृत्तिः
५. T. प्रवृत्तौ	१२. G. दैक्षपशौ
६. G. Space is left out for
writing पच...दक्षिणा	१३. T. औदुम्बरयूप
७. G. adds यदा	१४. T. विधौ
	१५. T. omits पदार्थ

पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका

तद्धितोत्पत्त्यवगतनैरपेक्ष्यविरोधात् व्रीहीणां निवृत्तिः । नीवाराणां व्रीहिसापेक्षाणां चरुप्रकृतित्वे हि सापेक्षमसमर्थमिति असमर्थात् तद्धितोत्पत्तिः न स्यात् । क्वचिदविरोधेऽपि नैरपेक्ष्यानिवृत्तिः, यथा—आग्रयणे “ वासो दक्षिणा ” “ वत्सः प्रथमजो दक्षिणा ” इति श्रुताभ्यां वासोवत्साभ्याम् ऋत्विजामानतौ तयोरन्वाहार्यनिरपेक्षकारणत्वात् प्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाया निवृत्तिः ; क्वचिनैरपेक्ष्याभावेऽपि नियमवशात् निवृत्तिः, यथा—ऋतपेये “औदुम्बरसोमचमसो दक्षिणा सप्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः” इति श्रुतेन सोमचमसेन केवलं ब्रह्मणे दत्तेन लौकिकोपायान्तरमनपेक्ष्य ऋत्विजामानैतेरसम्भवेऽपि श्रुतनियमविधिवशात् प्राकृतद्वादशशतदक्षिणाया निवृत्तिरित्युदाहरणीयम् ॥

क्वचित् प्रतिषेधात् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिः । प्रतिषेधशब्देनात्र यः कश्चित् प्राकृतपदार्थनिवृत्तिर्परो विधिः स सर्वोऽपि विवक्षितः । तेन महापितृयज्ञे “ नार्षेयं वृणीते ” इत्यनेन आर्षेयवरणवर्जं प्रकृतिवत् कुर्यात् इति पर्युदासेन या तस्मिन्नार्षेयवरणनिवृत्तिः “ न तौ पशौ करोति ” इति आज्यभागनिषेधार्था पशावाज्यभागनिवृत्तिः, “ आज्यभागौ यजति ” इति अपूर्वतापरविधिना आज्यभागयोः या गृहमेधीये निवृत्तिः सा सर्वाप्यत्रोदाहरणम् । ^१ एवं च दर्शपूर्णमासयोः “ कपालेषु श्रपयति ” इति वाक्यस्य तण्डुलहविष्केषु चित्रादिषु व्रीह्युपादाननिवृत्तेरेव फलत्वात् साप्यत्रोदाहरणम् । यथा च “ कपालेषु ^२ श्रपयति ” इति विधेः तण्डुलहविष्कासु विकृतिषु प्रकृतिद्रव्योपादाननिवृत्तिरेव फलम् , तथा ^३ प्रपञ्चेन प्रसाधितमस्माभिः विधिरसायने ॥

१. G. तद्धितानुत्पादात्

२. T. प्राकृतान्वाहार्ये

३. G. नतेः

४. T. प्राकृत्या

५. T. उदाहार्यम्

६. T. निवृत्तिफलको

७. G. Space is left out for writing नार्षे...वृत्तिः

८. T. निषेधात्

९. G. करोति

१०. T. भागानां

११. T. omits सर्वा

१२. G. omits एवं च

१३. G. Space is left out for writing लेषु...विधेः

१४. T. omits प्रपञ्चेन

जुमिनीयन्यायमालाविस्तरः

एवमुपदेशविषये अतिदेशविषये च पृथङ्निरूपणीयेषु निरूपितेषु तदुभयसाधारणयोः तन्त्रप्रसङ्गयोः निरूपणीययोः एकादशे तन्त्रं निरूपितम् । तत्रिविधम्—फलतन्त्रम्, पदार्थतन्त्रम्, अनुष्ठानतन्त्रम् चेति । “दर्शपूर्ण-मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्रै फलमुद्दिश्योपादीयमानानां आग्नेयादीनां षण्णां द्वन्द्वावगतम्, “राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत” इत्यत्र बहूनामिष्टि-पशुसोमानामेकेन नाम्नोर्पादानात् तन्त्राभिधानावगतं च साहित्यं विवक्षितमिति सहितानां फलान्वयात् आग्नेयादीनां षण्णां फलं राजसूयनामगृहीतानां च फलं साधारणम् । तदेतत् फलतन्त्रम् ॥

“समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत” “दर्शपूर्णमासयोः चत्वार ऋत्विजः” इति विहिता देशकालकर्तार एकफल-साधनानां कर्मणां यथायोगं साधारणा इत्येतत्पदार्थतन्त्रम् ॥

एकफलानामेकदेशकालकर्तृकाणां यदङ्गभूतप्रयाजाद्यनुष्ठानं साधारणं तदनुष्ठानतन्त्रम् । फलैक्येऽपि यत्र देशकालकर्तृणामन्यतमस्यापि भेदः तत्र प्रति-प्रधानमङ्गानुष्ठानावृत्तिलक्षणः आवापः । तत्र द्वादशाहे द्वादशानां सोमयागानां द्वादशस्वहस्तु कर्तव्यानां कालभेदात् सुत्याकालकर्तव्यसवनीयपशुप्रभृत्यङ्गानुष्ठानावृत्तिः, वरुणप्रघासेषु नवहविष्कायामिष्टौ विहारद्वयं विधाय “अष्टाव-ध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींभ्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्” इति देशभेदविधानात् तत्र तत्र देशेऽष्टानां हविषां मारुत्याश्चाङ्गानुष्ठानं भिद्यत इति देशभेदेन तदावृत्तिः ; तत्रैव “गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोति” इति विहितानाम् आपराग्निकहोमानां देशकालैक्येऽपि अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृरूप-

१. G विषयेष्वतिदेशविषयेषु च	after आग्नेयादीनां षण्णां
२. G. अनुष्ठानतन्त्रं पदार्थतन्त्रं चेति	५. T. नाम्ना तन्त्रा
३. T adds बहूनाम् एकं	६. G. आपराह्निक
४. T. राज...नावगतं is written	

पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका

कर्तृभेदात् भेदः । यत्र कर्तृत्वाधिष्ठानाभेदेऽपि कर्तृकारकभेदः तत्रापि प्रयोगभेदेन अङ्गानुष्ठानावृत्तिरेव , यथा “अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति वामनो वही दक्षिणा” “सोमापौष्णं चरुं निर्वपति श्यामो दक्षिणा” इत्यादिवाक्यविहितेषु राजसूयान्तर्गतयागेषु देशकालफलभेदाप्रतीतावपि वामनानतैः आग्नावैष्णवयागः कर्तव्यः ; श्यामानतैः सोमापौष्णः चरुः कर्तव्य इत्येवं दक्षिणाव्यवस्थया तद्भेदात् कर्तृरूपं भिद्यत इति तर्तः [इत्यतः] प्रतियागप्रयोग-भेदात् अङ्गानुष्ठानावृत्तिः । यानि तु कालभेदेन कर्तव्यानामपि प्रधानानां कर्मकालाद्यङ्गानि तान्यगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वेषां तन्त्रं भजन्ति, यथा ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यपशूनाम् “दीक्षासु यूपं छिनत्ति” इति दीक्षाकालकर्तव्यत्वेन विहितो यूपः ; यथा द्वादशाहे द्वादशानां सोम-यागानामहर्भेदेन कर्तव्यानां दीक्षोपसदादय इत्येवं सापवादं तन्त्रमेकादशे निरूपितम् ॥

द्वादशे प्रसङ्गो निरूपितः । अन्यार्थेनान्यस्य तत्प्रयुक्तिशक्तस्योपकारः प्रसङ्गः—यथा भोजनार्थं प्रथममागतस्याचार्यस्य कृतेन सूपापूपादिना पश्चादागतस्य स्वयमाचार्यनैरपेक्ष्येणापि सूपापूपादिप्रयुक्तिशक्तस्य जामातुरुपकारः । यत्तु अन्या-र्थेन स्वयं तत्प्रयुक्तिशक्तिरहितमुपक्रियते तन्न प्रसङ्गः ; किन्तु आचार्यार्थकृत-सूपाद्युपक्रियमाणपरिचारकादिवत् तदुपजीव्यप्रयोजकम्, यथा दध्यानयनेन उपक्रियमाणं वाजिनम् । पुरोडाशकपालं प्रति तुषोपवापस्य शेषित्वे सत्यपि न तत्प्रयुक्तिशक्तिः पुरोडाशकपालेनेति सविशेषणोपादानेर्नान्यप्रयुक्त्युप-जीवित्वाविष्करणात् । स च प्रसङ्गः त्रिविधः—अनुष्ठानप्रसङ्गः पदार्थप्रसङ्गः

१. T. प्रयोगभेदादङ्गानामावृत्तिरेव

writing सर्वेषां तन्त्रं

२. G. वाक्येषु

७. T. इत्येवं रूपेण

३. G. व्यवस्थितया

८. T. शक्तिकस्य

४. G. Space is left out for writing ततः . . . अङ्गा

९. T. शक्तिकस्य

५. T. प्रधानकर्मणा कर्म-

१०. T. प्रयोजनं

६. G. Space is left out for

११. G. Space is left out for writing नान्य . . . प्रसङ्गः

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

शास्त्रप्रसङ्गश्चेति । तत्र पञ्चमर्थप्रयाजाद्यनुष्ठानेन पशुपुरोडाशाद्युपकारोऽनुष्ठान-
प्रसङ्गः ; सौमिक्या वेद्या सोमान्तर्गतेष्टिपशूनामुपकारः पदार्थप्रसङ्गः ;
“याजनादिभिः ब्राह्मणो धनमार्जयेत्” इति द्रव्यार्जनशास्त्रेण ज्योति-
ष्टोमादिशास्त्रस्य ऋत्विगपेक्षस्याविशेषेण त्रैवर्णिकानामात्विज्यमाक्षेप्तुं प्रवृत्तस्योप-
कारः शास्त्रप्रसङ्गः—इत्येवमादिरूपेण द्वादशे सापवादः प्रसङ्गो निरूपितः ॥

इति धर्ममीमांसासारसङ्ग्रहव्याख्या परिभाषा
पूर्वमीमांसाविषयसङ्ग्रहदीपिका
अप्पय्यदीक्षितकृता
॥ समाप्ता ॥

———— :o: ————

जैमिनीयन्यायमालाविषयसूचिका

विषया :	पार्श्व
उपोद्धातः	१
ग्रन्थरचनप्रकारः	२
शास्त्रादिसंगतिः	५
अध्यायानां पादानां च विषयाः	६
संगतिप्रदर्शनम्	१३
प्रथमोऽध्यायः [प्रमाणम्]	१५
द्वितीयोऽध्यायः [कर्मभेदः]	७१
तृतीयोऽध्यायः [शेषशेषित्वविचारः]	१२८
चतुर्थोऽध्यायः [प्रयुक्तिविचारः]	२४८
पंचमोऽध्यायः [अनुष्ठानक्रमः]	२९७
षष्ठोऽध्यायः [अधिकारः]	३३१
सप्तमोऽध्यायः [अतिदेशः]	४०५
अष्टमोऽध्यायः [विशेषातिदेशः]	४२३
नवमोऽध्यायः [ऊहः]	४४४
दशमोऽध्यायः [बाधः]	५११
एकादाशोऽध्यायः [तन्त्रम्]	६४६
द्वादशोऽध्यायः [प्रसंगः]	६८५

विषयानुक्रमणिका

प्रथमोऽध्यायः

प्रथमः पादः

[अधि०] [पार्श्व]

प्रतिज्ञा—भट्टमतेन गुरुमतेनच	[१]	१५
धर्मलक्षणम्—भट्ट, गुरु, मतद्वयेन	[२]	१९
धर्मप्रमाणम्—भट्ट, गुरु, मतद्वयेन	[३]	२२
धर्मः विधिनैव गम्यः	[४]	२२
विधेः स्वतप्रामाण्यम्	[५]	२३
शब्दस्य नित्यत्वम्	[६-७]	२४
वेदापौरुषेयत्वम्	[८]	२६

द्वितीयः पादः

अर्थवादप्रामाण्यम्—मतद्वयम्	[१]	२७
विधिवन्निगदाधि	”	[२]	२८
हेतुवन्निगदाधि	[३]	३०
मन्त्रवल्लिंगाधि	[४]	३०

तृतीयः पादः

स्मृतिप्रामाण्यं—मतद्वयम्	[१]	३१
श्रुतेः प्राबल्यम्	”	[२]	३२
दृष्टमूलक स्मृतेरप्रामाण्यं	[३]	३३
शिष्टाकोपाधि—मतद्वयम्	[४]	३४
आचारप्रामाण्यम्	[४]	३५
आर्यम्लेच्छाधिकर	—मतद्वयम्	[५]	३५
म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्य	”	[६]	३८
कल्पसूत्रप्रामाण्यं	”	[७]	३९
होलाकादिशिष्टाचारप्रामाण्य	”	[८]	४०
साधुपदानामेवप्रयोगः	”	[९]	४१
आकृत्यधिकरणं (लोकवेदयोश्शब्दैक्यम्) — मतभेदेन	[१०]	४३

चतुर्थः पादः

उद्भिदादिशब्दानां यागनामत्वम्—मतद्वयम्	[१-२]	४५
चित्रादिशब्दानां यागनामत्वम्	[३]	४८

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
बहिष्पवमानादिशब्दविचारः	[३] ४९
अग्निहोत्रादिशब्दानां कर्मनामत्वम्	[४] ५२
श्येनादिशब्दानां कर्मनामत्वम्	[५] ५४
वाजपेयादिशब्दानां यागनामत्वम्	[६] ५५
आग्नेयादिशब्दानां नामत्वाभावः—मतद्वयम्	[७] ५७
बर्हिरादिशब्दानां जातिवाचित्वम् "	[८] ५८
प्रोक्षण्यादिशब्दानां यौगिकत्वम्	[९] ५९
निर्मन्थ्यशब्दस्य योगरूढित्व	[१०] ६०
वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयत्वम् (मतद्वयं)	[११] ६०
वैश्वानरेष्टिविचारः (मतद्वयं)	[१२] ६२
यजमानः प्रस्तरः—अस्यविचारः	[१३] ६४
आग्नेयोवै ब्राह्मणः—अस्यविचारः	[१४] ६५
आदित्यो यूषः—यजमानो यूषः—अनयोः विचारः..	[१५] ६५
अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः—अस्यविचारः	[१६] ६६
सृष्टीरुपदधाति—अस्यविचारः	[१७] ६७
प्राणभृत उपदधाति—अस्यविचारः	[१८] ६९
अक्ताशर्करा उपदधाति—अस्यविचारः	[१९] ६९
स्रुवेणावद्यति इत्यादीनां विचारः	[२०] ७०

द्वितीयोध्यायः [कर्मभेदः]

प्रथमः पादः

अपूर्वस्य आख्यातप्रतिपाद्यत्वम् (वर्णकद्वयम्)	[१] ७१
अपूर्वसत्वे आक्षेपपरिहारौ (मतद्वयम्)	[२] ७६
कर्मणां गुणप्रधानभावः (मतद्वयम्)	[३] ७८
संमार्जनादीनां गुणकर्मत्वम्	[४] ८१
स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वम्	[५] ८२
मन्त्रस्य अविधायकत्वम्	[६] ८३
मन्त्रलक्षणम्	[७] ८४
ब्राह्मणलक्षणम्	[८] ८५
ऊहप्रवरादीनां अमन्त्रत्वम्	[९] ८६
ऋग्यजुस्साम्नां लक्षणानि	[१०-१२] ८७
निगदानां यजुष्टम्	[१३] ८८
एकवाक्यत्वलक्षणम्	[१४] ८८
वाक्यभेदविचारः	[१५] ९०
अनुषङ्गविचारः	[१६-१७] ९०

विषयानुक्रमणिका

			[अधि०]	[पार्श्व]
कुत्रचित् नानुषंगः	[१८]	९२

द्वितीयः पादः

अगापूर्वाणां भेदचिन्ता (मतद्वयम्)	[१]	९३
समिदादियागानां अपूर्वभेदः	[२]	९४
आधाराद्याग्नेयादीनां अंगांगिभावविचारः	[३]	९६
उपांशुयाजापूर्वताविचारः	[४]	९९
आधारादीनां अपूर्वसाधकत्वम्	[५]	१००
पशुसोमयोः अपूर्वसाधनत्वम्	[६]	१०१
तिस्र आहुतीर्जुहोति—अत्रकर्मभेदः	[७]	१०२
संज्ञयाकर्मभेदः	[८]	१०४
देवताभेदेन कर्मभेदः	[९]	१०५
दध्नाजुहोति—अत्र न कर्मभेदः	[१०]	१०५
दध्यादिद्रव्यस्य सफलत्वम्	[११]	१०६
वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरत्वम्	[१२]	१०७
सौभरनिधनयोः एकफलत्वम्	[१३]	१०८

तृतीयः पादः

ग्रहाप्रतायाः ज्योतिष्टोमांगत्वम्	[१]	१०९
अवेष्टेः क्रत्वन्तरत्वम्	[२]	१११
आधानादेः विधेयत्वम्	[३]	११३
दाक्षायणादीनां गुणत्वम्	[४]	११४
द्रव्यदेवतयोर्योगे यागान्तरत्वम्	[५]	११५
वत्सालंभादीनां संस्कारत्वम्	[६]	११६
नैवारचरोः आधानार्थत्वम्	[७]	११६
पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजन्ति—अस्यविचारः	[८]	११७
अदाभ्यादीनां ग्रहनामत्वम्	[९]	११९
अग्निचयनस्य संस्कारत्वम्	[१०]	११९
मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरत्वम्	[११]	१२१
आग्नेयादिकाम्येष्टीनां भिन्नकर्मत्वम्	[१२]	१२२
अवेष्टेः अन्नाद्यफलत्वम्	[१३]	१२३
आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थत्वम्	[१४]	१२४

चतुर्थः पादः

यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति—अस्य विचारः	[१]	१२५
---------------------------------------	----	----	-----	-----

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

[अधि०] [पार्श्व]

सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मत्वम्

[२] १२६

तृतीयोऽध्यायः [शेषशेषित्वविचारः]

प्रथमः पादः

आरभसमर्थनम्	[१]	१२८
शेषलक्षणम्	[२]	१२९
शेषपदार्थनिरूपणम्	[३]	१२९
निर्वापणादीनां व्यवस्थितविषयत्वं	[४]	१३०
स्प्यादीनां सयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वम्	[५]	१३१
आरुण्यादिगुणानां असंकीर्णत्वम्	[६]	१३२
ग्रहैकत्वं अबिबक्षितं—इति विचारः	[७]	१३४
चमसादौ संमार्जनाद्यभावः	[८]	१३५
सप्तदशारत्नित्वं यूपस्य पशुधर्म-	[९]	१३६
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्रांगत्वम् (मतद्वयम्)	[१०]	१३७
उपवीतस्य प्रकरणेन दशपूर्णमासांगत्वम्	[११]	१३८
गुणानां मिथः असंबन्धः	[१२]	१४०
वार्त्रघ्नीवृधन्वत्योः व्यवस्थितत्वम्	[१३]	१४०
हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नकर्मांगत्वम्	[१४]	१४२
चतुर्धाकरणादेः आग्नेयमात्रांगत्वम्	[१५]	१४३

द्वितीयः पादः

वर्हिर्देवसदनं दामि—अस्यार्थविचारः	[१]	१४३
निवेशनः सगमनः—अस्यविनियोगः	[२]	१४४
हविष्कृदेहि—अस्याह्वानशेषत्वम्	[३]	१४५
अग्निविहरणादि प्रकाशकमन्त्राणां विनियोगः	[४]	१४७
सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांगत्वम्	[५]	१४८
सूक्तवाकस्य विभज्यविनियोगः	[६]	१४९
काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्रांगत्वम्	[७]	१५०
आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतमन्त्राणां विनियोगः	[८]	१५१
भक्षणादिमन्त्राणां यथार्थालगं विनियोगः	[९]	१५२
मन्द्राभिभूतिः—इत्यादेः एकमन्त्रत्वम्	[१०]	१५३
इन्द्रपीतस्यते — इत्यादीनां विनियोगः	[११]	१५४
अभ्युञ्जीतसोमभक्षणविचारः	[१२]	१५५
पात्नीवत भक्षणविचारः	[१३]	१५६
तत्रैव त्वष्टुरपि उपलक्षणत्वम्	[१४]	१५७

विषयानुक्रमणिका

	[अधि०]	[पार्श्व]
तत्रैव शेषभक्षणे त्रिशतां अनुपलक्षणत्वम्	[१५]	१५८
भक्षणेऽनुवषट्कारदेवतायाः अनुपलक्षणत्वम्	[१६]	१५८
अनैन्द्राणां अमन्त्रकभक्षणम्	[१७]	१५९
ऐन्द्राग्नभक्षस्य अमन्त्रकत्वम्	[१८]	१६०
गायत्रछन्दसः, इत्यादिमन्त्रविनियोगः	[१९]	१६१

तृतीयः पादः

उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वम्	[१]	१६१
आधाने गानस्य उपांशुत्वम्	[२]	१६२
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वम्	[३]	१६३
प्रकरणस्य विनियोजकत्वम्	[४]	१६४
क्रमस्य विनियोजकत्वम्	[५]	१६४
समाख्यायाः विनियोजकत्वम्	[६]	१६६
श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम्	[७-११]	१६६
बाधयोग्यताविचारः	[१२]	१७३
द्वादशोपसत्तायाः अहीनांगत्वम्	[१३]	१७३
कुलायादौ प्रतिपदोः उत्कर्षः	[१४]	१७४
जाघन्या अनुत्कर्षः	[१५]	१७६
सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशः	[१६]	१७६
न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्—अस्य विचारः	[१७]	१७७
पौष्णपेषणस्य विकृतौ विनियोगः	[१८]	१७८
पौष्णपेषणस्य चरावेव निवेशः	[१९]	१७९
पौष्णपेषणस्य एकदैवत्ये निवेशः	[२०]	१७९

चतुर्थः पादः

निवीतस्य अर्थवादत्वम्	[१]	१८०
अपवीतस्य दर्शाद्यंगत्वम्	[२]	१८२
उपवीतस्य विधित्वम्	[३]	१८२
उपवीतोदगग्रत्वयोः अनुवादत्वम्	[४]	१८२
समिद्धारणस्य विधित्वम्	[५]	१८३
दिग्विभागस्य अर्थवादत्वम्	[६]	१८४
परुषि दितादीनां अनुवादत्वम्	[७]	१८४
नानृतं वदेत्—अस्य क्रत्वर्थत्वम्	[८]	१८५
जञ्जभ्यमानधर्माणां क्रतुयुक्तपुधर्मत्वम्	[९]	१८७
अवगोरणादीनां पुरुषार्थत्वम्	[१०]	१८७

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
मलवद्वाससा न संवदेत् — अस्य पुरुषार्थत्वम्	[११]	१८८
सुवर्णधारणादीनां पुरुषार्थत्वम्	[१२]	१८८
जयादीनां वैदिककर्मगतत्वम्	[१३]	१९०
वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टिः कर्तव्या	[१४]	१९०
वारुणीष्टिः दातुः	[१५]	१९१
सोमवमनप्रायश्चित्तम्	[१६]	१९२
तत्रेव विचारः	[१७]	१९२
आग्नेयाष्टाकपालचरोः अवदानमात्रस्य होमः	[१८]	१९३
सर्वहविःशेषैः स्विष्टकृत्	[१९]	१९३
प्राथमिकशेषात् स्विष्टकृत्	[२०]	१९३
पुरोडशविभागस्य भक्षणार्थत्वम्	[२१]	१९४

पंचमः पादः

ध्रौवाज्यादिभिः शेषाननुष्ठानम्	[१]	१९५
साकं प्रस्थास्ये शेषकर्मानुष्ठानम्	[२]	१९५
सौत्रामण्यां शेषकर्मानुष्ठानम्	[३]	१९६
सर्वपृष्ठेष्टौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठानम्	[४]	१९६
ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणम्	[५]	१९७
सोमे शेषभक्षणम्	[६]	१९७
चमसिनां शेषभक्षणम्	[७]	१९८
उद्गातृणां चमसभक्षणं (मतभेदस्तत्र)	[८]	१९८
ग्रावस्तुतोऽपि भक्षणम्	[९]	१९९
वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः—अस्यविचारः	[१०]	२००
होमाभिषवयोरपि भक्षनिमित्तत्वम्	[११]	२००
वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षः	[१२]	२०१
होतुः प्रथमभक्षः	[१३]	२०२
भक्षः अनुज्ञापूर्वकः	[१४]	२०२
” ”	[१५]	२०३
वैदिकवाक्येन प्रतिवचनम्	[१६]	२०३
एकपात्रिणामेवानुज्ञापनम्	[१७]	२०३
यजमानस्य भक्षणाधिकारः	[१८]	२०३
फलचमसस्य इज्याविकारत्वम्	[१९]	२०४
ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणम्	[२०]	२०५

विषयानुक्रमणिका

[अधि०] [पार्श्व]

षष्ठः पादः

यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति—इतिविचारः	[१]	२०६
सामिधेनीनां सप्तदशसंख्यायाः विकृतिगामित्वं	[२]	२०७
नैमित्तिकस्य तस्य प्रकृतिगामित्वम् (मतद्वयं)	[३]	२०७
आधानस्य पवमानेष्टघनंगत्वम्	[४]	२०८
आधानस्य—सर्वार्थत्वम्	[५]	२०९
पवमानेष्टीनां असंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यत्वम्	[६]	२१०
उपाकरणादीनां अग्नीषोमीयधर्मत्वम्	[७]	२१०
शाखाहरणादीनां दोहद्वयधर्मत्वम्	[८]	२१२
सादनादीनां सवनत्रयधर्मत्वम्	[९]	२१२
रशनात्रिवृत्वादीनां सर्वपशुधर्मत्वम्	[१०]	२१३
अंशुदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मत्वम्	[११]	२१३
चित्रिण्यादीष्टकानां अग्न्यङ्गत्वम्	[१२]	२१४
अभिषवादीनां सोममात्रधर्मत्वम्	[१३]	२१५
प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानम्	[१४]	२१५
श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानम्	[१५]	२१६
दीक्षणीयादिधर्माणां अग्निष्टोमांगत्वम्	[१६]	२१६

सप्तमः पादः

बहिरादीनां दर्शपौर्णमासतदंगोभयांगत्वम्	[१]	२१८
स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वम्	[२]	२१९
सौमिकवेद्यादीनां अंगप्रधानोभयांगत्वम्	[३]	२२०
अभिमर्शनस्य उभयांगत्वम्	[४]	२२१
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थत्वम्	[५]	२२२
अन्तर्वेदेः यूपानंगत्वम्	[६]	२२३
हविर्धानस्य सामिधेन्यनंगत्वम्	[७]	२२३
अंगानां अन्यद्वारा अनुष्ठानम्	[८]	२२४
ऋत्विजां संख्यानियमः	[९]	२२५
चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वम्	[१०]	२२६
तेषां बहुत्वम् दशत्वञ्च	[११-१२]	२२६
शमितुः अपृथक्त्वम्	[१३]	२२७
उपगातुः अपृथक्त्वम्	[१४]	२२७
सोमविक्रेतुः पृथक्त्वम्	[१५]	२२७

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
ऋत्विक्-शब्दः—ऋतुमात्रविषयः	[१६]	२२८
दीक्षादिवाक्योक्तसप्तदशानामेव ऋत्विक्त्वम्	[१७]	२२८
सप्तदशत्व यजमानस्य	[१८]	२२९
अध्वर्युप्रभृतीनां स्वकार्यकर्तृत्वम्	[१९]	२३०
आहवनीयादेः सर्वार्थत्वम्	[२०]	२३०
समाख्याबाधनविचारः	[२१]	२३१
चमसहोमे अध्वर्युः कर्ता	[२२]	२३२
श्येनबाजपेययोः सर्वेषामधिकारः	[२३]	२३२

अष्टमः पादः

क्रमस्य स्वामिकर्मत्वम्	[१]	२३३
वरदानस्य अध्वर्युकर्मत्वम्	[२]	२३४
वपनादिसंस्काराः यजमानस्यैव	[३]	२३४
तपसः यजमानकर्मत्वम्	[४]	२३५
लोहितोष्णीषत्वादीनां सर्वऋत्विग्धर्मत्व	[५]	२३६
वृष्टिकामनायाः याजमानत्वम्	[६]	२३६
आयुर्दा इत्मादिमन्त्राणां याजमानत्व	[७]	२३७
वाजस्य मा प्रसवेन इतिमन्त्रः उभयोः	[८]	२३७
अभिज्ञस्यैव—वाचयितव्यत्वम्	[९]	२३८
द्वादश द्वंद्वानि—अस्यविचारः	[१०]	२३८
यो होता सोऽध्वर्युः—अस्यविचारः	[११]	२३९
प्रोक्षणीरासादय—अस्य विचारः	[१२]	२४०
प्रेषमन्त्राः आध्वर्यवाः	[१३]	२४०
ममाग्नेवर्चोविह्वेषु — अस्यविचारः	[१४]	२४१
करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मत्वम्	[१५]	२४२
भद्रमित्यस्य उभयगामित्वम्	[१६]	२४२
द्रव्यसंस्कारस्य अगप्रधानार्थत्वम्	[१७]	२४३
पवित्रस्य परिभोजनीयर्बाहृषा कर्तव्यत्वम्	[१८]	२४३
प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानम्	[१९]	२४४
काम्येष्टिषु उपाशुत्वधर्मः प्रधानार्थः	[२०]	२४५
श्येनाङ्गानां नवनीताज्यत्वविचारः	[२१-२२]	२४५
सवनीयानां मांसमयत्वम् (शाक्यायने)	[२३]	२४६

चतुर्थोऽध्यायः [प्रयुक्तिविचारः]

प्रथमः पादः

ऋत्वर्थपुरुषार्थविचारः (वर्णकचतुष्कम्)	[१-२]	२४८
प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थत्वम्	[३]	२५०
यज्ञायुधानि न हवींषि	[४]	२५२
पश्वेकत्व विवक्षितम् पुंस्त्व च	[५-६]	२५२
आश्रयिणां अदृष्टार्थत्वम्	[७]	२५४
प्रयुक्तिविचारः वाजिनन्यायः	[८-९]	२५५
गवानयनस्य पदकर्माप्रयुक्तत्वम्	[१०]	२५६
कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तत्वम्	[११]	२५७
शकृल्लोहितयोः पशौ अप्रयोक्तृत्वम्	[१२]	२५८
पुरोडाशस्य स्वष्टकृदप्रयोक्तृत्वम्	[१३]	२५८
प्रयाजशेषेण हवींषि अभिधारयति-अस्यविचारः	[१४]	२५९
समानयनस्य आज्यधर्मप्रयोजकत्वम्	[१५]	२६०
औपभृत जौहवं च आज्यंप्रति विचारः	[१६-१७]	२६२

द्वितीयः पादः

स्वरोः छदेनाप्रयोजकत्वम्	[१]	२६३
शाखाछैदविचारः प्रहरणस्यच	[२-३-४]	२६४
निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वम्	[५]	२६७
दण्डदानस्य अर्थकर्मत्वम्	[६]	२६८
प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वम्	[७]	२६९
अवभृथगमन प्रतिपत्तिकर्म	[८]	२६९
कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थत्वं	[९]	२७०
द्रव्यगुणविधानं नियमार्थम्	[१०]	२७१
अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थत्वम्	[११]	२७१
यागहोमादीनां स्वरूपम्	[१२]	२७२
बर्हिषः आतिथ्यादिसाधारण्यम्	[१३]	२७३

तृतीयः पादः

द्रव्यसंस्कारकर्मणां ऋत्वर्थत्वम्	[१]	२७४
नैमित्तिकानां अनित्यार्थत्वम्	[२]	२७४
सयोगपृथक्त्वन्यायः (दघ्नः उभयार्थत्वम्)	[३]	२७५

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मत्वम्	[४]	२७६
विश्वजिन्यायः — विचार्यते	[५-६-७]	२७६
रात्रिसत्रन्यायः	[८]	२७७
काम्यानां श्रुतमात्रफलत्वम्	[९]	२७८
दर्शपूर्णमासयोः फलविचारः	[१०-११]	२७८
काम्यानां फलविचारः	[१२]	२८०
सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यंगत्वम्	[१३]	२८१
वैमृथादेः पौर्णमास्याद्यंगत्वम्	[१४]	२८२
अनूयाजादीनां आग्निमारुतोर्ध्वकालत्वम्	[१५]	२८२
सोमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरकालत्वम्	[१६]	२८३
जातेष्टिमधिकृत्यविचाराः	[१७-१८-१९]	२८४
सौत्रामण्याद्यंगानां स्वकाले कर्तव्यत्वम्	[२०]	२८६

चतुर्थः पादः

राजसूयमधिकृत्यविचाराः	[१-२-३]	२८७
आमनहोमानां सांग्रहण्यंगता	[४]	२९०
दधिग्रहस्य नित्यत्वम्	[५]	२९०
वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वम्	[६]	२९१
षष्ठचित्तेः नैमित्तिकत्वम्	[७]	२९२
पिण्डपितृत्यजः पुरुषार्थः	[८]	२९३
रशनायाः यूपांगत्वम्	[९]	२९३
स्वरोः पञ्चंगत्वम्	[१०]	२९४
आघारादीना अंगत्वम्	[११]	२९४
दीक्षणीयादीनां अंगत्वम्	[१२]	२९५

पंचमाध्यायः [अनुष्ठानक्रमः]

प्रथमः पादः

अध्यायारंभसमर्थनम् (वर्णकत्रयम्)	[१]	२९७
क्रमस्य क्वचित् आर्थिकत्वम्	[२]	२९९
क्रमस्यक्वचित् अनियमः	[३]	२९९
पाठक्रमः प्रवृत्तिक्रमः स्थानक्रमः अंगेषु मुख्यक्रमः इत्यादि	[४-८]	३००
ब्राह्मणपाठात् मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वम्	[९]	३०४
प्रयोगवचनात् चोदकस्य बलवत्वम्	[१०]	३०५
विकृतौ क्वचित् प्रकृतिधर्मातिदेशाभावः	[११]	३०६

विषयानुक्रमणिका

	[अधि०]	[पार्श्व]
अनूयाजाद्युत्कर्षः प्रयाजान्तापकर्षश्च	[१२]	३०७
प्रवृत्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावित्वम्	[१३]	३०८
वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षः	[१४]	३०९
दक्षिणाग्निकहोमानपकर्षः	[१५]	३१०
पुरोडाशाभिवासनान्तस्य दर्शोऽनपकर्षः	[१६]	३१०
सान्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षता	[१७]	३११
उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षः	[१८]	३१२

द्वितीयः पादः

वाजपेयपशूनां एकदा उपाकरणादि कर्तव्यम्	[१]	३१३
(पदार्थानुसमयः)		
सहस्राश्वप्रतिग्रहे एकैकस्य एकदा सर्वधर्मानुष्ठानम्	[२]	३१४
(काण्डानुसमयः)		
मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयः	[३]	३१४
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयः	[४]	३१५
अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयः	[५]	३१६
दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयः	[६]	३१७
नानाबीजेष्टौ उलूखलादीनां तन्त्रत्वम्	[७]	३१७
अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदः	[८]	३१८
नारिष्ठहोमस्य उपहोमपूर्वत्वम्	[९]	३१९
विदेवनादीनां अभिषेकपूर्वत्वम्	[१०]	३२०
सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वत्वम्	[११]	३२०
यजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात् पूर्वत्वम्	[१२]	३२१

तृतीयः पादः

एकादशप्रयाजान् यजति—अस्यविचारः	[१]	३२२
प्रथमोपसत्रयस्य स्वस्थानावृत्तिः	[२]	३२२
सामिधेनीषु आगन्तूनां अन्तेनिवेशः	[३]	३२३
बहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरकालत्वम्	[४]	३२४
तत्रैव आगन्तूनां साम्नां मध्ये निवेशः	[५]	३२५
ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषत्वम्	[६]	३२६
चित्रिण्यादीनां मध्यमचित्तौ उपधानम्	[७]	३२७
लोकंपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्यनुपधानम्	[८]	३२७
इष्टिसंस्कृतेऽग्नौ अग्निहोत्रानुष्ठानम्	[९]	३२८
अग्निचिद्वर्षणादिव्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानम्	[१०]	३२९

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
दीक्षाया इष्टिसिद्धत्वम्	[११]	३२९
काम्येष्टीना अनियमेनानुष्ठानम्	[१२]	३३०
यज्ञानां अग्निष्टोमपूर्वत्वम्	[१३]	३३०
ज्योतिष्टोमविकाराणां अग्निष्टोमपूर्वकत्वम्	[१४]	३३१
एकानेकस्तोमानां सर्वेषां अग्निष्टोमपूर्वकत्वम्	[१५]	३३२

चतुर्थः पादः

पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोः बलवत्वम्	[१]	३३३
मुख्यक्रमेण आग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानम्	[२]	३३४
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमः	[३]	३३५
ब्राह्मणस्यापि तयोः पौर्वापर्यानियमः	[४]	३३५
नर्तुं प्रतिक्षेत, इत्यादिना सोमकालबाधः	[५]	३३६
आज्यस्य सोमादनुत्कर्षः	[६]	३३७
विकृतानामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालत्वम्	[७]	३३७
सोमात् सान्नाय्यविकारादीनां उत्कर्षः	[८]	३३७
सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्प्राक् न कर्तव्यत्वम्	[९]	३३८

षष्ठाध्यायः [अधिकारः]

प्रथमः पादः

यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वम् तत्कामः अधिकारी	[१]	३३९
अशक्तानां अनधिकारः	[२]	३४०
स्त्रिया अधिकारः — दम्पत्योः सहाधिकारः	[३-४]	३४१
पुरुषद्वयकर्तृकत्वनिराकरणम्	[५]	३४३
पुंस एव उपस्थानाद्यधिकारः	[६]	३४३
शूद्रस्य नास्त्यधिकारः	[७]	३४३
निर्धनोऽपि अधिकारी	[८]	३४४
अगहीनस्यापि अधिकारः	[९]	३४४
अचिकित्स्यांगवैकल्यस्य अनधिकारः	[१०]	३४५
दर्शपूर्णमासयोः त्र्यार्षेयस्यैव अधिकारः	[११]	३४५
रथकारस्य अधिकारः	[१२]	३४६
निषादस्थपत्यधिकरणम्	[१३]	३४७

द्वितीयः पादः

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धः	[१]	३४७
दर्शादौ कर्त्रैक्यम्	[२]	३४८

विषयानुक्रमणिका

		[अधि०]	[पार्श्व]
आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तनियमः	[३]	३४८
लौकिककर्मणि समाप्तनियमः	[४]	३४९
प्रतिषिद्धकर्मणां अनुष्ठाने अनिष्टापातः	[५]	३४९
गुर्वनुगमनादीनां उपनयनोत्तरकालकर्तव्यत्वम्	[६]	३५०
अग्निहोत्रादि यावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकर्तव्यत्वम्		[७]	३५१
अग्निहोत्रादिकर्मण आवृत्तिः	[८]	३५१
दर्शादौ पात्रादिभेदे प्रतिनिमित्त होमः	[९]	३५२
गुर्वनुगमनादीनां प्रतिनिमित्त आवृत्तिः	[१०]	३५२
ऋणत्रयापाकरणस्य त्रैवर्णिकनित्यत्वम्	[११]	३५२

तृतीयः पादः

नित्ये यथा शक्त्यनुष्ठानम्	[१]	३५३
काम्ये अङ्गलोपे निष्फलत्वम्	[२]	३५४
द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदः	[३]	३५६
द्रव्यापचारे प्रतिनिधिः	[४]	३५६
देवतामन्त्रक्रियापचारे प्रतिनिधिर्नास्ति	[५]	३५६
प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वं नास्ति	[६]	३५७
स्वामिनः प्रतिनिधिर्नास्ति	[७]	३५७
सत्रे प्रतिनिधिर्विद्यते कुचित्	[८]	३५८
प्रतिनिधेः अस्वामित्वम्	[९]	३५८
प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मास्सन्ति	[१०]	३५९
श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वम्	[११]	३५९
द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानम्	[१२]	३६०
पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वम्	[१३]	३६०
प्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशस्य ग्रहणम्	[१४-१५]	३६०
प्रतिनिधिनाप्रारब्धकर्मणि मुख्यस्य लाभे तदेवग्राह्यम्		[१६-१७]	३६१
प्रतिनिधौ पशुनियोगे मुख्यलाभेऽपि प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः		[१८]	३६२
संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्यैव उपादानम्	[१९]	३६२
मुख्यस्य कार्यासाधकत्वे प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः	[२०]	३६३
प्रधाननिर्वाहकत्वे अंगनिर्वाहापर्याप्तोऽपि मुख्य एव ग्राह्यः		[२१]	३६३

चतुर्थः पादः

अवत्तनाशे पुनरवदानम् कुतः इत्यादि	[१-२]	३६४
ऋत्विजामेव शेषभक्षणम्	[३]	३६५
कपालभेदे प्रायश्चित्तम्	[४]	३६५

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तम्	[५]	३६६
एकहविरार्तावपि पंचशरावनिर्वापः	[६]	३६७
होमाभिषवकर्तुरेव भक्षणम्	[७]	३६७
पुनराधानप्रति वह्निद्वयानुगमः निमित्तम्	[८]	३६८
पंचशराव निर्वापस्य कर्मान्तरत्वम्	[९]	३६९
पंचशराव यागस्य दर्शविशेषे अगत्वम्	[१०]	३७०
सत्रं सकल्प्य अप्रवृत्तस्य विश्वजिद्यागः	[११]	३७०
बर्हिर्वत्सयोः कालोपलक्षकत्वम्	[१२]	३७१
वत्सापकरणकालः उभयसाधारणः	[१३]	३७१
सांन्नाय्यरहितस्य शाखाहरण नास्ति	[१४]	३७२

पंचमः पादः

दर्शे अभ्युदयेऽष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयः	[१]	३७२
अभ्युदयेऽष्टविचारः	[२-६]	३७४
सत्रायप्रवृत्तमात्रस्य विश्वजित्	[७]	३७७
ज्योतिष्टोमे दीक्षापरिमाणानां वैकल्पिकत्वम्	[८]	३७८
द्वादशाहे दीक्षापरिमाणनियमः	[९]	३७८
गवामयने माघपौर्णमास्याः पुरस्तात् दीक्षा	[१०]	३७९
दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामपि उत्कर्षः	[११]	३८०
दीक्षानुवृत्तौ प्रतिहोमो नास्ति	[१२]	३८०
उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमोनास्ति	[१३]	३८१
प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृति आरभः	[१४]	३८१
भेदनादिनिमित्तहोमस्य दर्शाद्यंगत्वम्	[१५]	३८२
व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयः	[१६]	३८२
उद्गात्रादि अपच्छेदे प्रायश्चित्तविचारः	[१७-२१]	३८३

षष्ठः पादः

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकारः	[१]	३८७
भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहितयोः कुलाय यज्ञेऽधिकारः [२]	[२]	३८८
सत्रे ब्राह्मणमात्रस्य अधिकारः	[३]	३८९
विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवाधिकारः	[४]	३८९
सत्रे आहिताग्नेरेव अधिकारः	[५]	३९०
तत्र जुह्वादीनां साधारण्यम्	[६]	३९०
विकृतौ सप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकारः	[७]	३९१

विषयानुक्रमणिका

[अधि०][पार्श्व]

सप्तमः पादः

विश्वजिति पित्रादेः न दानम्, कस्य दानं कस्य नीस्त

— इत्यादि विचारः	[१-१०]	३९२
अपरिमितशब्दार्थः	[११]	३९७
इतिहस्माह—इत्यादिवाक्यस्य अर्थः	[१२]	३९७
सहस्रसंवत्सरशब्दः तावद्दिनपरः	[१३]	३९८

अष्टमः पादः

चतुर्होतृहोमे अनाहिताग्नेरेवाधिकारः	[१]	४००
उपनयनहोमः लौकिकेऽग्नौ	[२]	४०१
स्थपतीष्टः लौकिकेऽग्नौ	[३]	४०१
अवकीर्णपशुः लौकिकेऽग्नौ	[४]	४०२
दैवकर्मणां उदगयनादिकालः	[५]	४०२
ज्योतिष्टोमांग याचनाक्रययोः नित्यत्वम्	[६]	४०२
तत्र पयोव्रतादीनामपि नित्यत्वम्	[७]	४०३
अपररात्रे व्रतस्य अनित्यत्वम्	[८]	४०३
छागस्यैव अग्नीषोमीयपशुत्वम्	[९]	४०४

सप्तमोऽध्यायः [अतिदेशः]

प्रथमः पादः

प्रयाजादिधर्माणा अपूर्वप्रयुक्तत्वम्	[१]	४०५
इषौ श्येनादि विशेषधर्मातिदेशः	[२]	४०६
पचहविषु सार्थवादविध्यतिदेशः	[३]	४०७
एककपालैन्द्राग्नयोः सार्थवादविध्यतिदेशः	[४]	४०८
साकमेधे वारुणप्रघसिकैककपालातिदेशः	[५]	४०८

द्वितीयः पादः

रथन्तरादि शब्दानां गानविशेषवाचित्वम्	[१]	४०९
--------------------------------------	---------	-------	-----

तृतीयः पादः

अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशः	[१]	४१०
प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशः	[२]	४११
सर्वपृष्ठशब्देन पट्पृष्ठानामतिदेशः	[३]	४११
अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशः	[४]	४१३

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
वारुणप्रधासिकावभृथस्य तुषणिष्कासद्रव्यकत्वम्	[५]	४१४
वैष्णवशब्दात् आतिथ्ये धर्मानतिदेशः	[६]	४१४
निर्मन्थादिशब्दैः धर्मानतिदेशः	[७]	४१४
प्रणयनशब्देन सौमिकधर्माऽनतिदेशः	[८]	४१५
मध्यमयोः द्वयोरेव प्रणयनम्	[९]	४१५
स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशः	[१०]	४१७
वासो ददाति अस्य विचारः	[११]	४१८
गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नौ उपनिधानम्	[१२]	४१८
यूपशब्दस्य संस्कारप्रयोजकत्वम्	[१३]	४१९
पृष्ठशब्दस्य ऋग्द्रव्यवाचित्वम्	[१४]	४२०
चतुर्थः पादः		
सौर्येचरौ इति कर्तव्यताविचारः	[१-२]	४२१
गवामयने ऐकाहिकेति कर्तव्यता	[३]	४२१

अष्टमोऽध्यायः [विशेषातिदेशः]

प्रथमः पादः

विशेषचिन्ता	[१]	४२३
विशेषकर्मणः — धर्मातिदेशः	[२]	४२३
सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशः (वर्णकद्वयम्)	[३]	४२४
ऐन्द्राग्नादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशः	[४]	४२५
अग्नीषोमीयपशौ दर्शपूर्णमासधर्मः	[५]	४२५
सवनीयपशौ अग्नीषोमीयधर्मः	[६]	४२५
ऐकादशिनपशौ समानधर्मातिदेशः	[७]	४२६
पशुगणेषु ऐकादशिनधर्माः	[८]	४२७
अव्यक्तपशौ सौमिकधर्माः	[९]	४२७
अहर्गणेषु द्वादशाहधर्माः	[१०]	४२८
संवत्सरसत्रेषु गवामयनधर्माः	[११]	४२८
निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्माः	[१२]	४२९
फलादीनां अनतिदेशः	[१३]	४२९
गोदोहनादीनां गुणकामानां अनतिदेशः	[१४]	४३०
सौर्येचरौ अभिमर्शनद्वयस्यविकल्पः	[१५]	४३०
सौर्येचरौ अग्नेयधर्मातिदेशः	[१६]	४३१
हविर्देवतयोः सन्निपाते हविस्सामान्यस्य बलीयस्त्वम्	[१७]	४३१
शतकृष्णलस्य औषधधर्मातिदेशः	[१८]	४३२

विषयानुक्रमणिका

[अधि०] [पार्श्व]

मधूदके उपांशुयाजीयाज्यधर्माः [१९] ४३२

द्वितीयः पादः

ऐष्टिकसौत्रामण्योः ऐष्टिकधर्मातिदेशः [१] ४३३

पशौ, सान्नाय्यधर्मातिदेशः — पयोधर्मातिदेशः [२-३] ४३३

आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशः [४] ४३४

द्वादशाहे सत्राहीनयोः व्यवस्थया धर्मातिदेशः [५] ४३४

पंचदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशः [६] ४३६

तृतीयः पादः

शुचिदेवके आग्नेयस्य आग्नावैष्णवे अग्नीषोमीयस्य च धर्माः [१] ४३७

जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्माः [२] ४३७

पट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्माः [३] ४३८

संस्थाशब्देषु द्वादशाहिकधर्माः [४] ४३९

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयः [५] ४३९

गायत्रीषु उत्पत्तिगायत्रीणां अतिदेशः [६] ४४१

चतुर्थः पादः

द्विहोमस्य कर्मनामत्वम् इत्यादिविचारः [१-४] ४४१

नवमोऽध्यायः [ऊहः]

प्रथमः पादः

अग्निहोत्रादिषु, उक्तानां धर्माणां अपूर्वप्रयुक्तत्वम्

(वर्णकत्रयम्) [१] ४४४

प्रोक्षणस्य अपूर्वप्रयुक्तत्वम् (वर्णकद्वयम्) [२] ४४५

फलदेवतासंबद्धानामपि अपूर्वप्रयुक्तत्वम् [३] ४४७

धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वं नास्ति [४] ४४७

प्रोक्षणादीनां अपूर्वप्रयुक्तत्वं [५] ४४९

अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्व . .. [६-७] ४४९

इष्टकामु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानम् [८] ४५१

उत्तमव्यतिरिक्तानां अह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वम् . .. [९] ४५२

सामिधेनीनां अभ्यासस्य स्थानधर्मत्वम् [१०] ४५३

आरंभणेष्टिः (मतद्वयम्) [११] ४५३

निर्वापमन्त्रे सावित्रादिपदानां अनूहः [१२-१३] ४५४

इडोपाह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्य अनूहः [१४] ४५७

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
प्रस्तरप्रहरणमन्त्रे यजमानपदस्योहः	[१५]	४५७
सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरिवच्छब्दस्यानूहः (वर्णकद्वयम्)	[१६]	४५८
सारस्वत्यां मेध्या अङ्घ्रिगुशब्द स्यानूहः	[१७]	४६०
यज्ञायज्ञीये इराशब्दप्रक्षेपः तस्यगानम्	[१८-१९]	४६१

द्वितीयः पादः

सामशब्दस्य गानमात्रपरत्वम् (वर्णकद्वयम्)	[१]	४६३
साम्नः ऋक्सस्कारकर्मत्वम्	[२]	४६४
तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसाम्नः समाप्तिः	[३]	४६५
समास्वेव तिसृष्वृक्षु गानम्	[४]	४६६
उत्तरयोः गायति — अस्यविचारः (वर्णकद्वयम्) ..	[५]	४६६
बृहद्रथन्तरादीनाम् प्रगाथविचारः (वर्णकचतुष्टयम्)..	[६]	४६८
गीतिसंपादकाक्षरविकारादीनां विकल्प ..	[७]	४७७
साम्नैवस्तवन, उपस्थानं इत्यादि (वर्णकत्रयम्) ..	[८]	४७७
यद्योन्यां तदुत्तरयोः—अस्यविचारः	[९]	४७९
उत्तरयोः स्तोभातिदेशः	[१०]	४८०
स्तोभलक्षणम्	[११]	४८१
नीवारादिषु प्रोक्षणाद्यनुष्ठानम्	[१२]	४८१
परिधौ पशु नियुञ्जीत — अस्यविचारः	[१३]	४८२
शृतादौ प्रणीताधर्माः	[१४]	४८३
बृहद्रथन्तरयोः धर्मव्यवस्था	[१५]	४८३
कण्वरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसमुच्चयः (मतद्वयम्) ..	[१६]	४८४
द्विसामके बृहद्रथन्तरयोः व्यवस्था	[१७]	४८४
सौर्यादिषु पार्वणहोम्राद्यननुष्ठानम्	[१८]	४८५
दर्शपूर्णमासयोः होमद्वयस्य व्यवस्था	[१९]	४८५
समिदादीनां यागनामधेयत्वम्	[२०]	४८६

तृतीयः पादः

विकृतौ व्रीह्यादिशब्दानां ऊहः	[१]	४८७
पौण्डरीकेषु बर्हिःषु स्तरणमन्त्रस्योहः	[२]	४८७
यूपस्य लौकिकस्पर्शप्रायश्चित्तम्	[३]	४८८
द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोः द्विवचनेनोहः	[४]	४८८
अग्नीषोमीयपशौ मन्त्रविकल्पः	[५]	४८९
दर्शपूर्णमासयोः द्विपत्नीके प्रयोगे मन्त्रस्यानूहः ..	[६]	४९०
विकृतावपि तथैव	[७]	४९१

विषयानुक्रमणिका

	[अधि०]	[पार्श्व]
सवनीयपशुनां अग्नीषोमीयसमानविधानम्	[८]	४९२
नीवारणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे व्रीहिशब्दस्यानूहः	[९]	४९३
द्विपशुयागे, “सूर्यं चक्षुर्गमयतात्” इत्यादेरनूहः	[१०]	४९३
द्विपशुयागे एकधा इति शब्दः अभ्यसनीयः	[११]	४९४
द्विपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य ...ऊहः	[१२]	४९४
बहुदेवत्येपशौ — विकल्पः	[१३]	४९६
एकादशिन्यां...ऊहः	[१४]	४९७

चतुर्यः पादः

“षड्विंशतिरस्य वङ्कयः” इत्यादौ समस्योहः	[१]	४९८
अश्वमेधे सवनीयाश्वस्य मन्त्रविकल्पः	[२]	४९९
तत्रैव विचारान्तरम्	[३]	५०१
अग्नीषोमीयपशौ ऊहकशब्दार्थः	[४]	५०२
अध्रिगौ प्रशंसाशब्दार्थः	[५]	५०३
तत्रैव श्येनादिशब्दानां कृत्स्नवाचित्वम्	[६]	५०३
दर्शार्थोद्धृताग्निलोपे ज्योतिष्मत्या अननुष्ठानं	[७]	५०४
धार्योद्धानेऽपि तस्या अननुष्ठानम्	[८]	५०५
दर्शार्थस्य उद्धरणस्य अमन्त्रकत्वम्	[९]	५०५
प्रायणीयचरौ प्रदानधर्माणां अननुष्ठानम्	[१०]	५०६
अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानम्	[११]	५०७
पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानम्	[१२]	५०८
ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानम्	[१३]	५०८
इशानाय परस्वते इत्यत्र, यागान्तरविधिः	[१४]	५०९
आज्येन शेष सस्थापयति इत्यत्र भिन्न कर्म	[१५]	५०९

दशमोऽध्यायः [बाधः]

प्रथमः पादः

प्रकृतौ लुप्तार्थप्राकृतानां बाधः (वर्णकत्रयम्)	[१]	५११
दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयालोपः	[२]	५१५
अनुयज्ञादिषु च तस्यालोपः	[३]	५१६
आरम्भणीयायां आरम्भणीया नास्ति	[४]	५१७
खलेवाल्यां यूपानुष्ठानलोपः	[५]	५१९
तस्यां स्थाण्वाहुतिबाधः	[६]	५२०
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मत्वम्	[७]	५२१
अग्नियागस्य आरादुपकारकत्वम्	[८]	५२२

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

		[अधि०]	[पार्श्व]
पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकत्वम्	[१]	५२३
चरुशब्दस्य ओदनवाचित्वम्	[१०]	५२४
सौर्यचरोः स्थाल्यामेवपाकः	[११]	५२६

द्वितीयः पादः

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानम्	[१]	५२७
तत्रैव — उपस्तरणादेः बाधः	[२]	५२७
तत्र भक्षणसद्भावः तदधिकृत्यविचारः	[३-७]	५२८
ऋत्विग्दानस्य आनत्यर्थत्वम्	[८]	५३१
ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्यर्थत्वम्	[९]	५३२
सत्रे ऋत्विग्वरणाभावः	[१०]	५३२
सत्रे परिक्रयाभावः	[११]	५३३
उदवसानीये दानस्य परिक्रयार्थत्वम्	[१२]	५३४
तत्रैव ऋत्विजां सत्रिभ्यः भिन्नत्वम्	[१३]	५३५
पृष्ठशमनीये प्रत्येक यजमानत्वम्	[१४]	५३५
कामेष्टौ दानस्य अदृष्टार्थत्वम्	[१५]	५३६
दर्शपूर्णमासयोः द्वेष्याय दानमदृष्टार्थम्	[१६]	५३७
जीवतामस्थियज्ञाधिकारः (तत्रैवविचाराः)	[१७-२२]	५३७
यजमानस्य मरणेऽपि सर्वस्वारस्य समापनम्		
तदधिकृत्यविचाराः	[२३-२५]	५४०
द्वादशाहे क्रतुयाज्याद्यनुष्ठानम्	[२६]	५४१
पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानम्	[२७]	५४२
वाजपेये मुष्टिलोप.	[२८]	५४२
धेन्वादिशब्दानां गोवाचित्वम्	[२९]	५४४
वायव्य श्वेतमालभेत—अत्र श्वेत अज	[३०]	५४४
खलेवालीतण्डुलयोः खादिरवैहत्वानियमः	[३१]	५४५
खलेवाल्यां विचारान्तरम्	[३२-३३]	५४६
महापितृयज्ञमधिकृत्यविचारः (मतद्वयेन)	[३४]	५४७

तृतीयः पादः

पश्वदौ सामिधेन्यादि प्राकृतांगानुष्ठानम्	[१]	५४९
हिरण्यगर्भमन्त्रस्य उत्तराधारगुणत्वम्	[२]	५४९
सौमिकचातुर्मास्येषु आसादननियोजनयोः प्राकृतगुणत्वम्	[३]	५५०
चयने प्राकृतवैकृतोभय दीक्षाहुतीनां अनुष्ठानम्	[४]	५५१
पुनराधाने अग्न्याधानदक्षिणानिवृत्तिः	[५]	५५२

विषयानुक्रमणिका

	[अधि०]	[पार्श्व]
आग्रयणे वासोवत्साभ्यां अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः ..	[६]	५५२
आग्रयणमधिकृत्यविचारान्तराणि	[७-१०]	५५३
ज्योतिष्टोमे गवामेवदक्षिणात्वम्	[११]	५५४
दक्षिणायाः दानप्रकारः	[१२-१३]	५५६
भूनामके धेनुदानेन निखिलदक्षिणाबाधः	[१४]	५५७
“एकां गां” इत्यत्र गोगतसंख्याबाधः	[१५]	५५८
साद्यस्के त्रिवत्सेन सोमक्रयसाधनमात्रबाधः	[१६]	५५८
अश्वमेधे प्राकाश्येन अध्वर्युभागबाधः	[१७]	५५९
उपह्वये श्यावाश्वेन अखिलदक्षिणाबाधः	[१८]	५५९
ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरबाधादि विचारः ..	[१९]	५६०
वाजपेये “यजुर्युक्तरथमध्वर्यवेददाति” अस्यविचारः ..	[२०-२१]	५६१

चतुर्थः पादः

नारिष्ठहोमादिभिः नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चयः ..	[१]	५६३
शरमयंर्बाहर्भवति, रथघोषेण...स्तोत्रमुपाकरोति ..		
अनयोः विचारः (वर्णकद्वयम्) ..	[२]	५६४
बार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृत ऐन्द्रवायवादेस्समुच्चयः ..	[३]	५६५
वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयः ..	[४]	५६६
सांग्रहणीष्टौ आमनहोमैः अनूयाजानां समुच्चयः ..	[५]	५६७
महाव्रतेपत्न्युपगानेन ऋत्विगुपगानस्य समुच्चयः ..	[६]	५६८
अञ्जनाभ्यञ्जनयागे नवनीताभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवादिभिः समुच्चयः ..	[७]	५६८
महाव्रते अहतवाससः तार्याभिः समुच्चयः ..	[८]	५६९
तत्रैवरथन्तरादिसाम्नां लोकादिसामभिः समुच्चयः ..	[९]	५६९
विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिः बाधः ..	[१०]	५७०
कौत्सादिभिः व्यवस्थया एकादिबाधः	[११]	५७०
विवृद्धस्तोमक्रतुषु प्राकृतबाधाबाधौ	[१२]	५७१
तत्रैव पवमाने सामावापोद्वापौ	[१३]	५७१
विधिशब्देनैव देवताऽभिधानम्	[१४]	५७२
अतिदेशस्थलेऽपि तथैव	[१५]	५७३
आधाने गुणविशिष्टत्वेनाभिधानम्	[१६]	५७३
तत्रैव आज्ययोः केवलाभिधानम्	[१७]	५७४
गवानुबन्ध पृषदाज्यहोमयोः उक्त्वा वनस्पतिशब्दाभ्यामभि- धानम्	[१८]	५७४

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
अवभृथे अग्नीवरुणयोः स्विष्टकच्छब्देऽभिधानम् ..	[१९]	५७५
अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्र निर्गुणेन अग्निशब्देनाभिधानम् ..	[२०]	५७५
अनूयाजेषु स्विष्टकृत संस्कारकर्मत्वम् ..	[२१]	५७५
दर्शादौ याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः संस्कारकर्मत्वम् ..	[२२]	५७७
मनोतायां ऊहाभावः	[२३]	५७८
कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानम्	[२४-२५]	५७८
अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयो अविकारः	[२६]	५८०
चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्याविकारः	[२७]	५८०

पंचमः पादः

एकदेशग्रहणे प्राथमिकग्रहणम्	[१]	५८१
एकत्रिके आद्ये तृचे गानम्	[२]	५८२
एकस्यां ऋचिधूर्गानम्	[३]	५८३
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानम्	[४]	५८३
सप्तभिः आधुनोति इत्यादिविचारः	[५]	५८४
विवृद्धस्तोमके अप्राकृतानां आगमः	[६]	५८५
बहिष्पवमाने ऋगागमः	[७]	५८५
सामधेनीषु अवशिष्टानां आगमेन सख्यापूरणम् ..	[८]	५८६
षोडशानां प्राकृतत्वम्	[९]	५८७
आग्रयणादेव षोडशग्रहणम्	[१०]	५८७
तृतीयसवन एव षोडशग्रहणम्	[११]	५८८
षोडशग्रहस्य स्तोत्रशस्त्रयुतत्वम्	[१२]	५८८
अगिरसा द्विरात्रे षोडशान परि संख्या (मतद्वय) ..	[१३]	५८९
नानाहीने षोडशग्रहणसत्वम्	[१४]	५९०
यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्—इत्यादिवाक्यविचारः	[१५]	५९१
उपवत्यग्रवत्योः अभावः	[१६]	५९२
ऐन्द्रवायवस्य सर्वादौ अप्रतिकर्षः	[१७]	५९३
कामसयोगेऽपि ऐन्द्रवायस्याप्रतिकर्षः	[१८]	५९४
आश्विनाग्रादीनां प्रतिकर्षः—तत्रैवविचारान्तरम् ..	[१९-२०]	५९४
सादनस्यापि प्रतिकर्षः	[२१]	५९५
प्रदानस्य अप्रतिकर्षः	[२२]	५९५
त्र्यनीकायां ऐन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविध्यर्थत्वम् ..	[२३]	५९६
व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वम्	[२४]	५९७
सवत्सरसत्रे अनीकानां त्रिवृद्धिः	[२५]	५९८
व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमः	[२६]	५९९

विषयानुक्रमणिका

[अधि०] [पार्श्व]

षष्ठः पादः

रथन्तरादीनां तृचे गानम्—स्वर्दृशंप्रतिवीक्षेत . . .	[१-२]	६०१
गवामयने पृष्ठचषडहे बृहद्रथन्तरयोः विभागः . . .	[३]	६०३
प्रायणीयोदयनीययोः एकादशिनाना विभागः . . .	[४]	६०३
सर्वपृष्ठे देशविशेषव्यवस्था	[५]	६०४
वैरूपवैराजयोः पृष्ठकार्ये निवेशः	[६]	६०५
त्रिवृति स्तोमगतसंख्याविकारः	[७]	६०५
ससव उभे कुर्यात्—अस्यविचारः	[८]	६०६
मधु, घृत, अशनयोः षडहान्ते अनुष्ठानम्	[९]	६०६
षडहावृत्तावपि अशनयोः सकृदनुष्ठानम्	[१०]	६०७
गवामयने अशनयोः प्रतिमासम्	[११]	६०७
द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनम्	[१२]	६०८
मानसस्य द्वादशाहांगत्वम्	[१३]	६०८
सत्रस्य बहुकर्तृकत्वम्	[१४]	६०९
सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वम्	[१५]	६०९
सत्राहीनयोः विवेकः	[१६]	६०९
पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानम्	[१७]	६१०
तत्रैव दक्षिणानां विभज्यनयनम्	[१८]	६१०
मानवीषु पचदशानामेव सामिधेनीत्वम्	[१९]	६११
वाससि मानोपावहरणयोः अनुष्ठानम्	[२०]	६११
अहर्गणे वासोऽन्तरोत्पादनम्	[२१]	६१२
उपावहरणार्थमेव वासोऽन्तरम्	[२२]	६१२

सप्तमः पादः

ज्येतिष्ठोमेप्रत्यङ्ग हविर्भेदः	[१]	६१३
पशोः हृदयाद्यगविशेषैरेव यागः	[२]	६१३
ज्योतिष्ठोमे अनिज्याशेषैः स्विष्टकृत्	[३]	६१४
अध्युध्न्या इडाविकारः	[४]	६१५
वनिष्ठोः भक्षविकारत्वम्	[५]	६१६
मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षः—तत्रैव विचारान्तरम्	[६-७]	६१६
प्रतिप्रस्थातुः भक्षाभावः	[८]	६१७
गृहमेधीयके अपूर्वाज्यभागविधानम्	[९]	६१७
तत्रैव स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानम्	[१०]	६२०
तत्रैव प्राशिन्नादिभक्षणाभावः	[११]	६२०
प्रायणीयातिथ्ययोः शट्विडान्तत्वम्	[१२]	६२१

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
तत्रैवविचारान्तरम्	[१३]	६२३
उपसदां अपूर्वार्थत्वम्	[१४]	६२३
अवभृथे अपूर्वकर्मत्वम्	[१५]	६२४
वाजपेयादौ गृपादीनां खादिरत्वम्	[१६]	६२४
काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदैवतस्य निवृत्ति	[१७]	६२५
सौमापौष्णपशौ खादिरयूपनियम	[१८]	६२५
ब्रह्मवर्चसकामैः व्रीहिभिरेव याग	[१९]	६२६
पचावदानतायाः सर्वागसाधारणत्वम्'	[२०]	६२६

अष्टमः पादः

महापितृयजे "नार्षेयं वृणीत" इत्यस्यविचारः	[१]	६२७
निषेधस्य अर्थवादत्वम्	[२]	६२८
अतिरात्रे षोडशिशग्रहविकल्पः	[३]	६३०
जर्तिलोक्तौ निषेधस्य अर्थवादत्वम्	[४]	६३१
त्रैयब्रकादौ अभिघारणादेः अर्थवादत्वम्	[५]	६३१
आधाने उपवादस्य विकल्पः	[६]	६३२
दीक्षितदाननिषेधस्य पर्युदासत्वम्	[७]	६३३
वर्त्महोमादिभिः आहवनीयस्य बाध.	[८]	६३४
वैमृधादिषु, साप्तदश्यविचारः	[९]	६३५
अविहितस्वाहाकारेषु स्वाहाकारविधानम्	[१०]	६३७
अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावतिदेशः	[११]	६३८
"चतुरवत्तं जुहोति" इत्यस्यविचारः	[१२]	६३९
उपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्तव्यम्	[१३]	६४०
दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयैन्द्राग्नयोः अनुवादत्वम्	[१४]	६४०
उपांशुयाजस्य द्रव्यदेवतादिविचार.	[१५-१६-१७]	६४३
"जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते" इत्यस्यविचारः	[१८]	६४४
एकपुरोडाशायामपि उपाशुयाजः	[१९]	६४५

एकादशोऽध्यायः [तन्त्रम्]

प्रथमः पादः

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलम्	[१]	६४६
अंगानां एककार्यत्वम्	[२]	६४७
दर्शपूर्णमासादौ सर्वागोपसंहारः	[३]	६४७
काम्यकर्मणा भूयोऽभ्यासः	[४]	६४८
अवघातादेः तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तं अभ्यासः	[५]	६४९

विषयानुक्रमणिका

	[अधि०]	[पार्श्व]
अदृष्टफलस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानम्	[६]	६४९
प्रयाजादीनां अंगानां सकृदनुष्ठानम्	[७]	६४९
बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वम्	[८]	६५०
“उत्तरादोहयति” अत्र सर्वासां दोहनम्	[९]	६५०
आग्नेयादिप्रधानभेदेऽपि आघारादीनां तन्त्रम्	[१०]	६५१
कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोः भेदेन प्रदानम्	[११]	६५२

द्वितीयः पादः

आग्नेयादिषड्चागानां तन्त्रानुष्ठानम्	[१]	६५२
अंगानां प्रधानदेशः	[२]	६५३
दर्शादिषु संघभेदेन अंगानां भेदः	[३]	६५३
अध्वरकल्पायां त्रिषु संघेषु अंगभेदः	[४]	६५५
प्राजापत्यवसाहोमानां तन्त्रेणानुष्ठानम्	[५]	६५५
ऐकादशिनवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानम्	[६]	६५६
यूपैकादशिन्यां यूपाहुतिः तन्त्रेण	[७]	६५६
अवभृथस्यसांगस्य जलेऽनुष्ठानम्	[८]	६५७
वरुणप्रघासेषु अग्नेयादीनां मारुत्या भेदेनानुष्ठानम्	[९]	६५७
उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्रभेदः	[१०]	६५८
तत्रैव पत्नीसंयाजादीनां भेदेनानुष्ठानं	[११]	६५८
वाजपेये प्राजापत्यपशुशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षः	[१२]	६५९
अहीने उक्षणां उत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वम्	[१३]	६६०
दशपेयाभिषेचनीययोः भेदेन प्रयोगः	[१४]	६६१
वारुणीनिष्कासावभृथस्य अर्थकर्मत्वम्	[१५]	६६१
प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयनिर्वापः संस्कारकर्म	[१६]	६६२

तृतीयः पादः

वेद्याद्यंगानां प्रधानकालान्यकालत्वम्	[१]	६६३
आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्	[२]	६६४
अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्	[३]	६६४
यूपसस्काराणां तन्त्रम्	[४]	६६५
स्वरोः तन्त्रम्	[५]	६६५
अहर्गणे कृष्णविषाणप्रासनस्य अन्त्याहनियमः	[६]	६६६
राजसूये नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य चरमकालनियमः	[७]	६६६
अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गः	[८]	६६७
अग्निचयने अग्निविमोकस्य मतभेदेन व्यवस्था	[९]	६६७

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

	[अधि०]	[पार्श्व]
अहर्गणेषु सुब्रह्मण्याह्वानविचारः [१०-११]	६६८
देशपात्रादीना अन्यप्रयोगे ऐच्छिकत्वम् [१२]	६६९
पात्राणां तन्त्रस्यनियमः [१३]	६७०
पात्राणां आधानमारभ्य धारणनियमः [१४]	६७०
सर्वसोमानां उपरिष्ठात् प्राजापत्यप्रचारः [१५]	६७१
सवनीयपुरोडाशे देवतोत्कर्षः [१६]	६७२

चतुर्थः पादः

राजसूये सौमापौष्णादिके अंगानां भेदेनानुष्ठानम्	[१]	६७३
राजसूये कर्तुः तन्त्रता [२]	६७३
अवेष्टौ अंगाना भेदः [३]	६७४
पवमानेष्टिहविषां भेदः [४]	६७५
द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशाहता [५]	६७६
प्रधानैरपृथक्कालानां अंगानां भेदेनानुष्ठानम् [६]	६७७
उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्य अविकारेण कर्तव्यत्वं [७]	६७७
वाजपेये प्राजापत्येषु कुम्भ्यादीनां तन्त्रता [८]	६७८
भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्त्रत्वम् [९]	६७९
वसाकुम्भ्याऽपितन्त्रत्वम् भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदः	[१०-११]	६७९
अश्वप्रतिग्रहेष्टौ प्रतिपुरोडाशं कालभेदः [१२]	६८०
ब्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्य अनावृत्तिः [१३]	६८०
नानाबीजेष्टौ प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्तिः बीजेष्टौ [१४]	६८०
प्रतिनिर्वापादिमन्त्रावृत्तिः [१५]	६८१
वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानुवृत्तिः [१६]	६८१
कण्डूयनमन्त्रस्य अनावृत्तिः [१७]	६८२
स्वप्नादिमन्त्रानावृत्तिः [१८]	६८२
दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्तिः [१९]	६८३
उपरवमन्त्रस्य आवृत्तिः [२०]	६८३
हविष्कृदादिमन्त्राणां आवृत्तिः [२१]	६८४

द्वादशाध्यायः (प्रसंगः)

प्रथमः पादः

अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्य उपकारः [१]	६८५
पुरोडाशे आज्यभागः कर्तव्यः [२]	६८६
सोमे दाशिकवेदिर्नास्ति [३]	६८७
सौम्यचर्वादिहोमस्य ऐष्टिकपात्रैरनुष्ठानम् [४]	६८७

विषयानुक्रमणिका

[अधि०] [पार्श्व]

शामित्रे पुरोडाशश्रपणाभावः	[५]	६८७
कौण्डपायिनां अयने अग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते श्रपणम्	[६]	६८८
ज्योतिष्टोमे हविर्धानान्यशकटेन औषधद्रव्यनिर्वाप.	[७]	६८९
दीक्षाजागरणस्य प्रायणादिषु अभावः	[८]	६८९
विहारभेदेन मन्त्रभेदः	[९]	६८९
दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानं नास्ति	[१०]	६९०
दीक्षणीयादिषु त्रतोपायनाभावः	[११]	६९०
ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधानाननुष्ठानम्	[१२]	६९०
ऐष्टिकेषु पत्नीसन्नहनाननुष्ठानम्	[१३]	६९१
तत्रैव आरण्यभोजनाभाव, शेषभक्षानुष्ठान, अन्वाहार्य दानाभाव, शेषभक्षस्यसस्कारार्थत्व —			
होतृवरणविषयाः	[१४-१८]	६९१
आतिथ्याया वर्षिषः सकृत्प्रोक्षणम्	[१९]	६९२
आतिथ्यायां स्वस्तरणमन्त्रावृत्तिः	[२०]	६९३
बर्हिषोदेशान्तरनयने सन्नहनहरणमन्त्रयोर प्रयोगः	[२१]	६९३

द्वितीयः पादः

विहारान्तेः वैदिककर्ममात्रार्थत्वम्	[१]	६९४
सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यत्वम्	[२]	६९४
सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानं नास्ति	[३]	६९५
तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्य अपुनरावृत्तिः	[४]	६९५
निशियज्ञे अमावास्यातन्त्रप्रयोगः	[५]	६९५
विकृतिष्वपि आरम्भणीयानुष्ठानम्	[६]	६९६
प्रधानेषु धर्मविरोधे बहुत्वानुरोधः (मतद्वयम्).	[७]	६९७
तुल्यसख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैवधर्मः	[८]	६९८
अगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्यम्	[९]	६९८
परिधौ उभयधर्मानुष्ठानम्, विरोधियूपधर्मानुष्ठान	[१०]	६९९
सवनीयपुरोडाशयोः पशोरेव तन्त्रित्वम्	[१२]	७००
समानतन्त्रप्रकृतिविकृत्योः विकृतितन्त्रानुष्ठान	[१३]	७०१
आग्रयणे प्रसूनवर्हिषामेव ग्रहणम्	[१४]	७०१
द्यावापृथिवीयादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वम्	[१५]	७०२

तृतीयः पादः

अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयः	[१]	७०२
अनुनिर्वाप्य पुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वम्	[२]	७०३

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

			[अधि०]	[पार्श्व]
भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयः	[३]	७०४	
प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पः	[४]	७०४	
वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पः	[५]	७०४	
नैमित्तिकानां तु समुच्चयः	[६]	७०५	
कर्मकाले अनध्यायो नास्ति	[७]	७०५	
कर्मणि प्रावचनस्वरः	[८]	७०६	
ब्राह्मणमन्त्रस्य भाषिकस्वरः	[९]	७०६	
मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानम्	[१०]	७०७	
वसोर्धारायां मन्त्रान्ते कर्मसन्निपातः	[११]	७०७	
आधारेऽपि अन्तेसन्निपातः	[१२]	७०८	
एककार्यमन्त्राणां विकल्पः	[१३]	७०८	
संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयः	[१४]	७०९	
ब्राह्मणविहितमन्त्राणां विकल्पः	[१५]	७०९	
हौत्राणां मन्त्राणां समुच्चयः (वर्णकद्वयम्)	[१६-१७]	७०९	

चतुर्थः पादः

जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयः	[१]	७११
बार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोः विकल्पः	[२]	७११
सोमक्रयसाधनानां अजादीनां समुच्चयः	[३]	७११
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयः	[४]	७१२
आधाने दक्षिणाविकल्पः	[५]	७१२
पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पः	[६]	७१२
उखायां काम्येन नित्याग्नेः विकारः	[७]	७१३
वैकारिकाग्नेः आहवनीयत्वाभावः	[८]	७१३
तस्य आधानिकसंस्काराभावः	[९]	७१४
नित्यस्योख्यस्याग्नेः अधारणम्	[१०]	७१४
शुक्रस्पर्शादीनां एककर्तृकत्वम्	[११]	७१५
अहीने शुक्रस्पर्शादौ यः कोऽपि कर्ता	[१२]	७१५
सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतिरेवकर्ता	[१३]	७१६
सत्रे अञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वम्	[१४]	७१६
याजमानात्विज्ययोः आर्त्विज्यस्यैव बलत्वम्	[१५]	७१६
ब्राह्मणस्यैव आर्त्विज्यम्	[१६-१७]	७१७

अध्यायपादाधिकरणप्रदर्शकयन्त्रम्

अध्यायः	पादेषु अधिकरणानि								आहृत्याधिकरणानि
	प्र०	द्वि०	तृ०	च०	प०	ष०	स०	अ०	
प्रथमः	8	4	10	20					42
द्वितीयः	18	13	14	2					47
तृतीयः	15	19	20	21	20	16	23	23	157
चतुर्थः	17	13	20	12					62
पञ्चमः	18	12	15	9					54
षष्ठः	13	11	21	14	21	7	13	9	109
सप्तमः	5	1	14	3					23
अष्टमः	19	6	6	4					35
नवमः	18	20	14	15					67
दशमः	11	34	20	27	26	22	20	19	179
एकादशः	11	16	16	21					64
द्वादशः	21	15	16	16					68
									907 समुदिताधिकरणानि

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरसप्त

प्रथमोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

युक्तिं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक्

आप्तोहः क्रमकृत्प्रयुक्तिनिपुणः स्नाध्यातिदेशोन्नतिः ।

नित्यस्फूर्त्यधिकारवान् गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो

जागर्त्तिं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीवृक्कणक्षमापतिः ॥ २ ॥

यद् ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत् तत् पञ्च मूर्तिप्रथां

तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीवृक्कणक्षमापतिः ।

विद्यातीर्षमुनिस्तदात्मनि लसन् मूर्त्तिस्वनुग्राहिका

तेनास्य स्वगुरौर्गर्वाडनपद सार्वज्ञ्यमुद्योतते ॥ ३ ॥

इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिः

धीम्यो धर्मसुतस्य वैष्णवृपते स्त्रीजा निमेर्गातमिः ।

प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो

यद् वत् तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्दी तथा माधवः ॥ ४ ॥

स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।

अकरोत् जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥

तां प्रशस्य सभामध्ये वीरश्रीवृक्कभूपतिः ।

कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥

स भव्याद् भारतौतौर्यतीन्द्रचतुराननात् ।

ऋषामव्याहतां लब्धा परार्ध्यप्रतिमोऽभवत् ॥ ७ ॥

निर्माय माधवाचार्यीं विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनोयन्यायमालां व्याचष्टे बालमुदये ॥ ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वद्योतनाय स्वमुद्रा-
रूपमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति ।
वागोशाद्या इति ।

दृष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके
श्वामिनि विद्यमान महिमानमनुस्मारयति । युक्तिं मान-
वतीमिति । अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशा-
नामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अथा ये च नीतिशास्त्रोक्ता
राजधर्मास्ते सर्वेऽप्यास्मिन् भूपती उपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे
युक्तिर्योगः सन्धिः । सा च युक्तिः मानवती । मानः सत्कारः
चतुषु सामभेददानदण्डेषु उपायेषु प्रथमः उपायः । वैरिणी
जडिमेदी द्वितीयः उपायः । एताभ्यां दानदण्डावप्युप-
लभ्येते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति ।
एतावता शत्रुक्षयः कथितः । अवशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालन-
सत्कारः प्रतिपाद्यते । आप्तेषु अमात्यप्रभृतिषु पुरुषेषु
अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्या नान्यस्य इत्येवमूहापोह-
कृश्लः । राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिण-
मागे उपवेशनीया एते च भृत्वा वामभागे इति क्रमं
करोति । तत् तत् ग्रामेषु अधिकृतान् पुरुषान् उचितबुद्धि-
पदानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वेनातिबहुलस्य
देशस्य उन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसम्पत्तिः । सा च परराष्ट्र-

निवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते । इदं कर्तव्यमिदं
 नेत्वेवं कार्यकार्यविषया स्मृतिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो
 नित्यः । सर्वत्राप्रतिहतबुद्धित्वात् । गतो विनिवारितः
 सतां तपस्विनाम् आबाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः ।
 देशान्तराधिपतीनां राज्ञाम् एतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वादय
 स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनाय
 मीश्वरः । यस्य सभायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वे न
 श्रुतिमान् । यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तहस्यार्था-
 बुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमत् भवति । सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्ग-
 चरितः । एवंविधो वृक्कणभूपतिः अन्तः परमेश्वरध्याने
 वहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति । यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु
 सामभेदादिषु अयं कुशलः । तथा सर्वज्ञावतारत्वात्
 धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः ।
 ते च अध्यायार्था उपरिष्ठात् प्रदर्शयिष्यन्ते ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद् ब्रह्म प्रति-
 पाद्यत इत्यादिना । सर्वसूपनिषत्सु प्रतीयमानं यत् परं
 ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिमंहारनिरोधनानुग्रह-
 लक्षणपञ्चकृत्य सिद्धार्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवमद्यो-
 जातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रथां प्रसिद्धिं विस्तारं
 वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र तासु
 मूर्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तेरात्मनि
 लसन् विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्ति-
 रित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म यस्माच्चाग-
 मीक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिर्यस्माच्च श्रोविद्यातीर्थमुनि-

स्तदात्मनि सनिधाय प्रकाशते । तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य
राज्ञ उक्तर्षेणाविद्वद्भ्रूनागीपालमविवादेन प्रतिभासते ।

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुत्राणप्रसिद्धदृष्टान्तै-
र्हितकारितया प्रशंसति । इन्द्रस्याङ्गिरस इति ।

चिकीर्षितग्रन्थे अज्ञातिशयमुत्पादयितुं कर्तृगौरवं
प्रकटयति ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ९ ॥

सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्या-
नादिना स्मार्तो धर्मः पूर्वं व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ।

अन्यमारिप्सुर्गुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तक-
त्वेनात्रोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्रोत्र-
प्रवृत्तिसिद्धार्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः
तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः । पठितुं सुशक्यैः कतिपयैरेव श्लोकै-
स्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्यायमाला संगृह्यत इति
ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा । तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य
प्रकारं दर्शयति ।

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्लोकोऽपरसु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ २ ॥

चत्वारोऽवयवा एक श्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित् ।

यत्र कापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ३ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपत्रः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः । तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्पादविषयमापेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोहितं शक्यते । अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित् बहवः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापीद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्याधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति । अतो बहुत्वाद् विभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या । तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावस्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति ।

सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ।

मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ४ ॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यताम् । सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपं ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्त्तरवागैव समाप्यते । न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति । भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत् । क्रियमाणेन त्वेनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नामिदं पुष्करिण्या समा भविष्यति । यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते । यत्रास्ति तत्रापि विषयसंग्रहयोरसंग्रहान् श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते । अतो न कापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम् । सङ्गतिं व्युत्पादयति ।

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः । सा च शास्त्रादीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोद्दितुं शक्या । शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति ।

धर्मो द्वादशलक्षणां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ६ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

जहोबाधश्च तन्त्रञ्च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां सम्राहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादशपदार्थाः क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयाः प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्व्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदीहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् । नतु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्ये त्वेवमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छ्रे नेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौम्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देशे एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गे नाग्ने यपुरोडाशेऽतिकर्तव्यत्वेन नान्यस्येत्वेवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामि इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौम्यचरा-

वग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण सूर्याय जुष्टं निवे-
पामि इत्येवमाद्यूहः । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्याव-
घातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः ।
एकादशे बह्वनामान्नेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन
प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य
पञ्चोपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्यु-
पकार इत्यादिप्रसङ्गः । पादानामसाधारणं विषय
दर्शयति ।

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ ८ ॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थ-
वादरूपम् । अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृति-
रूपम् । स्मृतिरादारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रादि
नामरूपम् ॥

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ।

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधक-
मपूर्वसद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे
नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः ।

अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुति-

लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् ।
 तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवा-
 दत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरांधसद-
 सद्भावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधी-
 तानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
 याजमामानि ॥

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ।

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिच्छादध्यानय-
 नस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये
 त्वप्रधानम् । वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्य-
 प्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुह्वपर्यमयीत्वादेरपाप-
 श्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूय-
 गतजघन्याङ्गाक्षयूतादिचिन्ता ।

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विगेषो वृद्धप्रवर्धने ।

श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो
 निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकेक-
 धर्मसमापनमित्यादिक्रमविगेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादौ-
 नामावत्तनेनैकादश्यामित्यादिवृद्धिः । अदाभ्यग्रहचित्रिस्थी-
 रनावृत्तिरित्यादिवृद्धप्रभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां
 श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

अधिकारौ तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलीपने ।

दौक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्त्वन्धादे-
नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादि-
नाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं
कृत्स्नं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः । काम्य-
कर्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये
द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधि-
कारिणश्च स नास्तोत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं
विचारितम् । अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत् । इडाद्यर्थनाशे
प्रति शेषान्न ग्राह्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन
चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैका-
दयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरू-
पितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्य कल्प्या एव । सत्त्वं
विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न
देयम् । महाभूमिनं देवेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे
लौकिकाग्नी उपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तुथैवेत्येवमाद्यग्नि-
विचारः कृतः ।

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम् ।

नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्रेनेनेत्यादि-
प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गान-
मात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वी-
क्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नाति-
देशः । चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

स्पष्टलिङ्गादथा स्पष्टात् प्रबलादपवादतः ।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेश-
विशेषः । तद् यथा । सौम्यचरावतिदेशकानि निर्वाप-
स्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमीषधद्रव्यकत्वमित्या-
दीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरति-
देशः । तद् यथा । वाजिने हविः सामान्येन लिङ्गेन
पयोविध्यन्तीतिदिश्यते । तत्र लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं
तद्बहुानुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः ।
तद् यथा । आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्रतवाहंस्यद्
त्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममान्येयादिविध्यन्ते
प्राप्ते द्विदेवत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीय-
स्याग्नीसोमीयस्य विध्यन्तीतिदिष्टः । प्रबलञ्च द्विदेवत्व-
त्वम् । शब्दोच्चारण मात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु
विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽ-
पीद्यते ।

जहारभ्योऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ।

नवमाध्यायपादेषु चतुर्थेते प्रकीर्त्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोह्यातपूर्वकमूहविचार-
प्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः । अव-
घातमन्वादिष्वविवक्षितं ब्रीह्यरण्यादिस्वरूपं साधन-
विशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादरूपोह्यातः । सवित्त्रिष्विषूष-
शब्दानां विवक्षितेषु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्या-
दिक जहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः ।
तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः ।

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ।

ग्रहसामप्रकीर्णानि नजर्यंश्चाष्टपादगाः ॥ १७ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः । तद् यथा । स्वयंक्तता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संचेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्यैकत्वम् । तद् यथा । प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यः । तथा विकृतिरूपे भूनाम्नोकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चयन्त इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोडशग्रहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे साम त्वचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पशुङ्गेषु हविर्भेदः । अष्टमे धीयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्थ्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिराद्य इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नजर्यंविचारः ।

उपोह्यातस्तथा तन्नावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ।

आवापविस्तृतिश्चैका दशाध्यायस्य पादगाः ॥ १८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोह्यातो वर्णितः ।

द्वितीये तन्नावापौ संचेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदा-

हरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः
प्रपञ्चितः ।

प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ १९ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः । सौमिकवेदेऋत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि-
विचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । नतु सवनीय-
पुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्निष्णी न प्रकृतिः । अन्वारम्भ-
णीया विकृतिष्वपि स्यात् । नतु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः ।
तृतीये त्वग्वाससोः समुच्चयः । आवारगतानामृजुत्वमन्त-
त्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवव्रीह्योर्विकल्प
इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे
चैन्द्रावार्हसत्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं
प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पा-
पवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु
षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ।
ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्-
पादेषु विचार्यन्ते । तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव
इत्याशङ्क्याह ।

उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २० ॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपो
द्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्ग-
पतित इत्येवं पादान्तर्भाव उच्येयः । ननु सन्त्वेवमध्या-

यानां पादानां च व्यवस्थिता अर्थाः । तदीयस्तु क्रमः कथ-
मवगन्तव्य इत्यत आह ।

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावाऽध्यायानामभिधास्यते ।

पादानान्तु तमत्रैव लेशादव्युत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन्नध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्या-
ययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां
पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तदव्युत्पत्त्या पादान्तरेष्वपि
तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति ।

विधिः साक्षान्निति धर्मं तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमौष्वतः क्रमः ॥ २२ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मं विधिवाक्यं साक्षात्-
प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य
विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य
सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादोत्तर-
भावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविध-
वाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगत-
पादानां परस्पर क्रम उन्नेयः । इत्य शास्त्रस्याध्यायानां
पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारण प्रतिपाद्यमर्थं
निरूप्य तन्निर्णयफल दर्शयति ।

ऊहित्वा सङ्गतौस्तिस्त्रस्तथा चान्तरसङ्गतिम् ।

ऊहेदाक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति
तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति
तिस्त्र ऊहेता भवन्ति । तद्यथा । प्रथमाध्यायप्रथम-

पादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्व-
पक्षोक्तत्वं तत्सङ्गावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य
धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः । प्रमाण-
विचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः । विधिवाक्यस्य प्रमा-
णत्वे नोपन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः । यथैतत् सङ्गतित्रय-
मूहितम् । तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तर-
सङ्गतिरूहनीया । सा चानेकरूपा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्त-
सङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिरुपोद्घात-
सङ्गतिरपवादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपा । तासामाक्षेपादि-
सङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति ।

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ २४ ॥

तदेतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्श्यते । प्रथमाध्याये प्रथम-
पादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति
सिद्धान्तः । अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः सम्भवादिति
तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे धर्मं लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति
पूर्वपक्षः । लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति
तद्युक्तिः । तथा युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति
नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुप-
पन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः । यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधि-
सम्भवेन हेतुना विचार शास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा
द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्ति-
रूपेण हेतुना धर्मं लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः ।
अथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते । तथा

द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्तु-बुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते । पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं वर्णितम् । तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वात् वाक्य-प्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्णित इति प्रासङ्गिक-सङ्गतिः । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्व्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम् । तत्र प्रथमाधि-करणमुपोद्घातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरण-स्योपोद्घातसङ्गतिः । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमा-धिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते । सेयमप-वादसङ्गतिः । अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरूहनीयां ।

इत्थं सङ्गतीव्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशय-पूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिष्टुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतनारचयति ।

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः ।

विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्यं वेति संशयः ॥ १ ॥

अर्थधोहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत् ।

नियामकं नचैवातो वैधारभ्यो न सम्भवी ॥ २ ॥

दर्शापूर्ववदस्यत्र क्रत्वपूर्वं नियामकम् ।

अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मो इत्यारभ्यान्वाहाय्ये च दर्शनादित्ये-

तदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेत-
दस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्य-
यनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्नन्यन्ते । अप-
रे त्वेवमाहुः । अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधी-
यते । अर्थज्ञानञ्च विचारमन्तरेण न सम्भवति । ततो विधि-
विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः । इदं विचार-
शास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति ।
तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः ।
किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते । किंवा पक्षेऽप्राप्त-
मवघातवन्नियम्यत इति । नाद्यः । विमतं वेदाध्ययन-
मर्थज्ञानहेतुः । अध्ययनत्वात् । भारताध्ययनवत् । इत्य-
नुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तर्ह्यसु द्वितीयः
पक्षः । अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात् । यथा नखैरव-
घातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधि-
नावश्यं कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन गुरु-
पूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययन विधिना
नियम्यत इति चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव
तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जन-
यतः । नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासा पूर्वमवघातस्य
नियमहेतुः । अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रत्वनु-
ष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्य-
सम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति ।
तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् । स्वर्गायाक्षरग्रह-
णमात्रं विधेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजि-

निगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो-
वै हृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति । अतो विचारो
वैधः । वेदमधौत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त-
नयोः पूर्वापरौभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न
त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । अस्मिन्नेवाधिकरणे
गुरुमतमाह ।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः ।

तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्याऽन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना ।

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ५ ॥

स्ततः प्राप्तार्थबोधस्य विवचानपनोदनात् ।

विषयादिसुसंपादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥ ६ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयतीत्यध्यापनं
विहितम् । नचात्र नियोज्याभावः । आचार्य्यैकामिना
नियोज्यत्वात् । उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितेनात्मने-
पदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते । उपनयने
यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि । तयोरैकप्रयोजन-
त्वात् । एवञ्च सत्याचार्य्यकर्तृकमध्यापनं माणवककर्तृ-
क्रेणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवा-
ध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः ।
अयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते । ततो-
ऽध्ययनविधिमुपजौव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावन्यथा
वर्णनीयो । विषयसंश्रययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः । विचार-

निगमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो-
वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति । अतो विचारो
वैधः । वेदमधीत्य स्यादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त-
नयोः पूर्वापरौभावसमानकट्टकत्वे एवाचष्टे न
त्वानन्तर्यम् । तस्माद्द्विधिवशादेव विचारशास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । अस्मिन्नेवाधिकरणे
गुरुमतमाह ।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः ।

तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्याऽन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना ।

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ५ ॥

स्ततः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ।

विषयादिसुसपादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥ ६ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयतीत्यध्यापनं
विहितम् । नचात्र नियोज्याभावः । आचार्य्यैकामिना
नियोज्यत्वात् । उपनयीतेत्यनेनाचार्य्यकरणे विहितनाम्ने-
पदेन नियोज्यविशेषणमाचार्य्यत्वं प्रतीयते । उपनयने
यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजन-
त्वात् । एवञ्च सत्याचार्य्यकट्टकमध्यापनं माणवककट्ट-
केणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैवा-
ध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगन्तव्यः
श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते । ततो-
ऽध्ययनविधिमुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपक्षावच्यथा
वर्णनीयौ । विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः । विचार-

शास्त्रं विषयः । अवैधं वैधं वेति संशयः । तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः । विधेयमाचार्यकंठकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थ-
 ज्ञानमपि प्रयुञ्जीत किंवा पाठमात्रम् । नाद्यः । अन्तरेणा-
 प्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः । पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो
 न सम्भवति । आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धाऽर्थो विषयः ।
 तथा सति यत्रार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा ।
 निर्णयो विचारस्य फलम् । सोऽपि विषयवद् दूरापेतः ।
 अतो विषयप्रयोजनाभावाद् विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति
 पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । मानामाध्यापश्येनोऽ-
 प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्त-
 व्याकरणेऽर्थ्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेष्विव वेदेऽप्यर्थावबोधः
 स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानो-
 ऽप्यर्थो न विवक्षितः । तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्य-
 भावस्तदवस्थ इति चेत् । न विवक्षाया अपनोदितुमशक्य-
 त्वात् । विषभोजनवाक्यस्याप्तप्रणीतत्वेन बाधो मा
 भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु कुतो न विवक्षि-
 तार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स
 सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः । तन्निर्णयः प्रयोजनम् ।
 ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन बुध्यमानस्यार्थस्य
 विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । द्वितीयाधि-
 करणं भट्टमतेनारचयति ।

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ।

मानेन वाथवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ७ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम् ।

मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्त्तनात् ॥ ८ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ।

अत एव प्रमाणञ्च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ९ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाहुः
मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति । सजातीय-
विजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यगतः कश्चिन्नोक्तप्रसिद्ध आकारो
लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनावुद्धौ
जातायां प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा ।
साम्नादिमतौ गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्स जीवेषु तल्लक्षण-
लक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुषावगच्छति । एवञ्च
सत्यलौकिकत्वाद् धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातु
सुयोगः । कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसङ्गावः शब्दि-
तुमपि शक्यः । न तावद्त्र प्रत्यक्षं संक्रमते । धर्मस्य रूपादि-
रहितत्वात् । अत एव व्याप्तिग्रहणाभावान्नास्त्यनुमानम् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलञ्च शब्दस्य सङ्गतिग्रहः । ततो व्युत्पत्त्य-
भावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्त्तते । तस्माद् धर्मो लक्षण
प्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत् । चक्षुरादिगम्यो
लौकिक आकारः । तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफल-
साधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । तेनार्थत्वे सति
चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति । अर्थो धर्म इत्युक्ते
ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तदव्यवच्छे-
दाद्य चोदनागम्य इत्युक्तम् । तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थ-
फलत्वेनानर्थरूपे स्थेनाद्यभिचार कर्मण्यतिव्याप्तिः । तद्व्य-
वच्छेदायार्थ इत्युक्तम् । यद्यपि स्थेनस्य शत्रुवधः फलं न तु

नरकः । तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वात् बधद्वारा श्योनोऽ-
नर्थ । नचैवमग्नीषोमीयपशुहिसाया अपि बधत्वेन
नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तस्याः क्रत्वङ्गत्वेन
क्रतुफल स्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभावात् । यत श्चोदना-
गम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम् । अतएव गम्ये धर्मे विधि-
वाक्यं प्रमाणम् । यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः
तथापि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण व्युत्पत्तिः । सम्भवति ।
तस्माल्लक्षणप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः । अस्मिन्निवाधिकरणे
गुरुमतमाह ।

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ।

सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ १० ॥

सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तिः ॥

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ११ ॥

हर्षहेतु बहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ।

दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ १२ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रायशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनान-
न्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं
हेतुः क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्न-
वेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा
कृता । अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि
वेदार्थो भवति । किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव
वेदार्थ इति । तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि
बोधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः ।
व्युत्पत्तिश्चसिद्धार्थोऽप्यस्ति । पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहार-

व्याहारजन्य आतुर्हर्षमनुमाय बालो हर्षहेतोः पुत्रजन्मनि सङ्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । पुत्रजन्मवद्वर्महेतूनां धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्मैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः । गामानयेति वाक्येतु गवानयनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम् । तस्मात् कार्यरूप एव वेदार्थ इति । तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ।

धर्मस्य ज्ञापक मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।

एतत् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक् परीक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया ।

मैषं विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षोपिच्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्यष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानतायवा ।

वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते । चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये परीक्षा । तदेतदयुक्तम् । कुतः । वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदार्थः । पुरुषार्थत्वेनानुष्ठेयत्वात् । प्रमाणन्तु तद्बोधनाय प्रवृत्तम् । तत्तच्छेषतया न प्रधानमिति प्राप्त ब्रूमः । अस्त्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थप्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम् । निरपेक्षत्वात् । नहि स्वतः प्रामाण्य-

वादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति । प्रमेयन्तु सापे-
क्षम् । मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्व-
माश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते ।
अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः ।
अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याशया-
सिद्धेः । तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भट्टप्राभाकर-
मतभेद उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते ।
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेयधर्मावभासिता ॥ १७ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्ते न विधये कमेयता ॥ १८ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयाव-
भासकत्वम् । तावद्विवादम् । धर्मश्च प्रमेयः । असन्दिग्धा
विपर्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात् । घटादिवत् । तस्मात्
प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । धर्मस्य
प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । प्रत्यक्षस्य वर्तमान-
मात्रविषयत्वात् । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमाना-
दीनां कैव कथा । क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्याप्त्यादौ पञ्चा-
दनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते ।
पञ्चमाधिकरण मारचयति ।

अबोधको बोधको वा न तावद् बोधकोविधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ १९ ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहण सम्भवात् ।

बोधकस्य विधेर्मात्वमनपेक्षतया स्थितम् ॥ २० ॥

यथा धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं नास्ति । तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्तिग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमाप्त-
वाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादी गृह्यते ।
धर्मस्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दूर्घटम् । तस्माद्
विधे रबोधकत्वान्न धर्मे प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा
प्रभिन्न कमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीत्यत्र मधुकरपद-
स्यार्थमजानन्नन्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात् कमल-
मध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य
सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिद्यते । तथा कारीर्या वृष्टि-
कामो यजेतत्यत्र लोक प्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारा-
दलौकिक भावनायां विधेः सङ्गतिं गृहीत्वा विधिवाक्यार्थं
पुनश्चो बह्व्रते । तस्माद्बोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति ।
न च संवादाभावादप्रामाण्यम् । समनन्तर भाविप्रति
नियतदृष्टफले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि सम्भवात् । अनियत-
दृष्टफले चित्रायागादौ प्रतिनियत जन्मान्तरफले ज्योति-
ष्टोमादौ च संवादः कथमिति चेत् । एवं तर्हि स्वतः
प्रामाण्याभ्युपगमान्नास्ति कापि संवादाद्यपेक्षा । तस्माद्-
बोधकत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतः
सिद्धं प्रामाण्यं नापङ्कोतुं शक्यम् । षष्ठाधिकरण
मारचयति ।

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः ॥

अनित्यो वर्णरूपत्वात् वर्णं जन्मोपलम्भनात् ॥ २१ ॥

अबाधित प्रत्यभिज्ञाबलादुवर्णस्य नित्यता ।

उच्चारण प्रयत्नेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ २२ ॥

शब्दनित्यत्ववादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते । वर्णा-
समूहश्रवणानन्तरमिदमेकं पदमिति प्रत्ययो मानसप्रत्य-
क्षेणात्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित्
स्फोटनामकः पदार्थो विषयः । स च नित्यः । स एव
शब्दो न तु वर्ण इति । तदेतन्नैयायिकादयो न सहन्ते ।
वर्णेष्वेवैकार्यावच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धे रूपपक्षेर्वर्णाति-
रिक्तो स्फोटकल्पना निरर्थिका । तस्माद्वर्णानामेव शब्दत्वम् ।
वर्णाश्च प्रति पुरुषं प्रत्युच्चारणं च जन्मविनाशवन्त उप-
लभ्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः । तस्य च कारणदोष
सम्भवाद्धिषेरप्रामाण्य मिति पूर्वपक्षः । बहुभिः पुरुषैः
प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे त एवमे गकारादयो वर्णा
इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञा जायते । तद्वलान्नित्या वर्णाः । न
च वर्णानां जन्माभावे बहुकृत्व उच्चारणप्रयत्ना व्यर्था इति
शङ्कनीम् । तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । एवं सति
पुरुष भेदादुच्चारण भेदा यथायोगमुदात्तादिभेदैः पटुन्-
दुत्वादि भेदै श्लोपेतान् ध्वनि विशेषानुत्पाद्य चरितार्था
भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावान्नास्त्व-
प्रामाण्यम् ।

सप्तमाधिकरण मारचयति ।

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ।

पृथक् सङ्केतवौचाया मनपेक्षत्व वर्जनात् ॥ २३ ॥

वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थो सङ्गतिः पृथक् ।

अहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्ष्यतः ॥ २४ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वा देकार्थावच्छेदकस्यापि पदस्य वर्षरूपतया नित्यत्वाद्दर्शनं पदद्वारा वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति । तथाप्यग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थं सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम् । ततो-
नैरपेक्ष्याभावात् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । लोके नामानयत्वादि पदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते । वाक्यं त्वाकाङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थं प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यं भविरुद्धम् ।

अष्टमाधिकरणं सारचयति ।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादि समाख्यानां वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ २५ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्तृनुपलब्धेन स्यात्कर्त्तोऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठक कौशुभं तैत्तिरीयक मित्यादि समाख्यातम् । तद्देवविषया लोके दृष्टाः । तद्धित प्रत्ययश्च तन्न प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारत मित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किञ्च । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् । कालिदासादिवाक्यवदिति प्राप्ते ब्रूमः । अध्ययन सम्प्रदाय प्रवर्तकत्वेन समाख्यापपद्यते । कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्गावसाने कर्त्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्तो-पलभ्येत न चापलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रति कूलतर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धि-

दोषकृतस्या प्रामाण्यस्यानाशङ्कनीय त्वादिधिवाक्यस्य धर्मं
प्रामाण्यं सुखितम् । इति माधवौये जैमिनौयन्यायमाला-
विज्ञाने प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरण मारचयति ।

वायुर्वा इत्येवमादे रथर्थाद्वाद्स्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किंवासी तत्र विद्यते ॥१॥

विध्यर्थवाद्शब्दानां मियोऽपेक्षा परिच्छयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ॥२॥

विध्यर्थवादी साकाङ्क्षौ प्राशस्त्य पुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादी श्रूयते । वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकाम इति विधिः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयती-
त्यर्थवादः । तत्र विधिवाक्य गता वायव्यादिशब्दा अर्थ-
वादशब्द नैरपेक्ष्येणैव विशिष्ट मर्थं विदधति । अर्थवाद-
शब्दाश्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थं मन्वाचक्षते । क्षिप्रगामी
वायुः स्त्रोचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छ-
तीत्युक्ते रामायणे भारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रती-
यते । न त्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वा भावा-
नास्त्यर्थवादस्य धर्मं प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत्-
पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधि-
वाक्यं तावत् पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते ।
अर्थवादवाक्यञ्च फलवदर्थवबोधपर्यवसिताध्यवयनविधि-

परिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । ततः पुरुषार्थपर्यवसि-
तविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणावृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं
विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । यतः क्षिप्रगामि-
स्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायु रस्य पयोर्देवता । ततः
प्रशस्तमिमं वायव्यं पशुमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः । तस्मा-
दर्थवादो धर्मं प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वान्न विधेर्मानतेति चेत् ।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः । अतो वायव्यमालभे-
तेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते । ततः
सापेक्षत्वाद्प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः विमतं कर्मानुष्ठेयम् ।
फलप्रददेवतोपेतत्वात् । राजसेवादिवदित्यनुमानं यद्यर्थ-
वादे विवक्ष्यते । तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य
मानान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । न त्वेवं विवक्षितम् । किन्तु
फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते ।
तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य
विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत् कुतः सापेक्ष-
त्वम् । तस्माद् विधिः प्रमाणमिति राहान्तः । द्वितीयाधि-
करणमारचयति ।

ऊर्जोऽवरुद्धा इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥५॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपौदुम्बरताफलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ॥

अर्थद्वैधे वाक्यभेदस्त्वेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते । औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बरः
 ऊर्कं पशव ऊर्जेवास्त्रा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुद्धरा इति ।
 असृतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारभूतः सूक्ष्मोऽवरस ऊर्गुच्यते ।
 उदुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपासूर्जमाप्नोति ।
 ततो यूपस्यौदुम्बरत्वसूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः ।
 अत्रावरुद्धरा इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा फलत्वं गम्यते ।
 धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यदर्शनात् । न च फलपरस्य
 वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि
 ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । अय-
 मूर्जोऽवरोधः कस्य फलम् । किमविहितस्यौदुम्बरत्वस्य
 उत विहितस्य । नायः । अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्
 फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः ।
 नायः औदुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ् प्रत्ययाश्रवणात् ।
 द्वितीये स्तुत्या समुन्नेयः । न चात्र स्तुतिमङ्गी करोषि ।
 अथोच्येत । विधिनां यूपोदुम्बरत्वं स्तूयते । तत्फलं
 चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः फलविधि-
 वन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव । अत्रैव गुरुमतेन
 पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ।

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

ऊर्जं पशूनाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रति-
 भासते । लिङ्ङायभावादर्थवादत्वम् । अतः सन्दिग्ध

त्वान्न प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः । एकवाक्यत्वलाभे-
नार्थवादत्वं निर्णीयते अतः प्रमाणं चोदनेति राद्धान्तः ।
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो वादो हेतुरुत स्तुतिः ।

हिना श्रुता हेतुतातः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥ ९ ॥

शूर्पसाधनता श्रौती नाश्रौतैः सा विकल्पते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका ॥ १० ॥

इदमान्नायते । शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति ।
अयमर्थवादो विधये शूर्पे हेतुत्वे नान्वेति । हिशब्दस्य हेतु-
वाचित्वात् यस्मादन्नसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते
यद् यद् अन्न साधनं दर्वीपिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्य-
मिति लभ्यते । ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्पन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः । शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम् । तृतीयया
तदवगमात् । पिठरादीनां त्वानुमानिकम् । अतोऽसमान-
बलत्वान्न विकल्पो युक्तः । ततो हेतुर्व्यर्थः । स्तुतिस्तु प्ररो-
चनाद्योपयुक्ता । तस्मात् स्तुतित्वे नान्वयः । चतुर्थाधिकरण-
मारचयति ।

मन्वा जरु प्रथस्वेति किमदृष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाश प्रथनादेश्च भासकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तज्ज्ञानान्मन्वाः पुण्यैकहेतवः ।

न तज्ज्ञानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

जरु प्रथस्वेत्यर्थं कश्चिन्नन्तः । तस्यायमर्थः । भोः

पुरोडाश ! त्वमुरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरित्येव-
मादयो मन्वा यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणा अदृष्टमेव जन-

यन्ति । न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथम-
लक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्राप्तत्वात् । उरु प्रथ-
स्वेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम् । नैतद्युक्तम् ।
अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलादृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव
यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येना-
प्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रैवानुस्मरणीयमिति यो नियम-
स्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमसु । अत्रैव मतान्तरेण
पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने ।

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थं मनुवक्तीतरव्यतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमवि-
वक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विव-
क्ष्येतेत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः ।
नायं विरोधः । प्रवलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्य-
स्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः ।

इति माधवीये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

द्वितीय पादस्य प्रथमाधिकरणं मारचयति ।

अष्टकादि स्मृतेर्धर्मं न मात्रं मानताद्यथा ।

निर्मूलत्वान्न मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥ १ ॥

वैदिकैः स्मर्थमाणत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता ।

विप्रकीर्णार्थसंचेपात् सार्थत्वादस्ति मानता ॥ २ ॥

अष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादि स्मृति वाक्यं न धर्मं प्रमाणम् । पौरुषेय वाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात् । विप्रलम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवत्त्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात् । तदानौमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । विमता स्मृतिर्वेदमूला । वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् । उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

न मा स्मार्त्ताष्टकाङ्गत्वाद् यां जना इति मन्त्रगीः ।

तन्न स्मृतेर्मूलवेदेऽनुमिते मात्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्रोऽष्टकाश्चाद्वस्याङ्गम् । तच्च श्राद्धं स्मार्त्तम् । न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मं प्रमाणमिति चेत् । न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानञ्च दर्शितम् । तस्मादसौ मन्त्रो धर्मं प्रमाणम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

श्रीडुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ।

अभितिर्वेति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

श्रीडुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ।

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानान्न मानता ॥ ५ ॥

न्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौ-

दुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते ।
 औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्रमाणमिति-
 प्राप्ते ब्रूमः । औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवच-
 नेन स्पर्शाविधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति ।
 अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम् । तस्माद् विप्र-
 लम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम् । अत्रैव मतान्तरमाह ।

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद् वा व्याघातदर्शनात् ।

अमात्रे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्धते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद् वेष्टनस्य तत् ।

अस्थेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः
 परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । अनुमानस्य
 कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे
 प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूल-
 मित्युच्यते । तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम् । तथापि पर-
 प्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न
 सर्ववेष्टनम् । तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वैसर्जनाख्य होमीयवासो ग्रहणसंस्मृतिः ।

प्रमा नवा श्रुत्यवाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैक मूलत्वं सम्भवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्बाधहीनाप्येषा न हि प्रमा ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पञ्चोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जन
 होमो विहितः । तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च स्नात्वा-
 हतेन वाससा संच्छाद्य वासेसोऽन्ते स्रुग्दण्डमुपनिबध्य

जुहोति । तस्मिन्वासस्येवं स्मर्यते । वैसर्जनहोमीयं
वासोऽध्वर्युं गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्
प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाण-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । कदाचित् कश्चिदध्वर्युर्लोमादेतद्वासो
जग्राह । तन्मूलवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति ।
दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना । दक्षिण्या परिक्रीतानाम-
त्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्युप-
पत्तावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो
बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावान्न प्रमाणम् । चतुर्थाधिकरणं
भाष्यमतेनारचयति ।

आचान्ते नेत्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ।

वेदं कृत्वेति यः श्रौतःक्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ।

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादवाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

क्षुत आचानेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा
तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति । तदा नैमित्तिक-
माचमनं कृत्वङ्गत्वं न श्रुत्या विधीयते । आचान्तेन कर्तव्य-
मिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । वेदं कृत्वा
वेदिं करोतीति श्रुती पूर्वकालवाचिना क्त्वाप्रत्ययेन क्रमः
प्रतीयते । वेदा नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम् । वेदिराह-
वनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः । तयो-
मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात् । तदा
श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुद्धेत । तस्माद् वेष्टनस्मृतिवदा-
चमनस्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः । वेदवेद्यादि-

श्रुत्युक्त पदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युक्त्या अनुष्ठेयपदार्थाः ।
क्रमसु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपजौवति । तत
उपजीव्य विरोधात् क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाच-
मनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव वार्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं
चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति ।

शाक्याक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ।

न धर्मो नहि पूतं स्याद् गौक्षीरं श्वदृती धृतम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मचर्ये माहिंसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रक्षे-
दिति । श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वे नोक्तः स एव धर्मः । शाक्ये ना-
प्युक्तः । तस्मात् शाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति चेत् । न ।
स्वरूपेण धर्मस्यापि गौक्षीरन्यायेन शाक्यसखन्धे सत्यधर्म-
त्वप्रसङ्गात् । तदीयग्रन्थे नाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न
सा धर्मं प्रमाणम् । विचारान्तरं दर्शयति ।

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाण्याता ॥ १३ ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावाद-
प्रामाण्यमिति चेत् । न । वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वे ना-
ष्टकादिवत् वेदमूलत्वात् । अथैव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरव-
भयाद्दिशेषाकारेणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारि-
णोपदिष्टः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मं प्रमाणाप-
न्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् । पञ्चमाधिकरण-
मारचयति ।

यवादिशब्दाः किं द्वयर्था नो वार्यन्ते च्छ साम्यतः ।

दीर्घशूकप्रियंग्वाद्या द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यत्रान्या इति शास्त्रस्यप्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियंग्वादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयञ्चरुर्भवति । वाराही उपानहा वुपमुञ्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्दमार्था दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे । न्नेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनी । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वर्थ्यन्ते च्छप्रसिद्धयोः समान बलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते ब्रूमः । शास्त्रीयधर्मावबोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी । प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारम्पर्यागतत्वाच्च । शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एव श्रूयते । यत्रान्या औषधयो स्नायन्ते । अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति । इतरौषधिविनाशकालेऽभिहृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु प्रियङ्गुषु । तेषामितरौषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात् । उपानद्विध्यर्थवादश्चैवं भवति । वराहं गावो ऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं शूकरे सम्भवति । न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दीर्घशूकादिर्यवादिशब्दार्थः । अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार । तं च न्नेच्छा इस्तिनि प्रयुञ्जते । आर्यास्तु वृक्षे । तत्राविप्लुत व्यवहारस्यार्थेषु संभवाद्दृष्ट एव पीलुशब्दार्थः । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ।

न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्ध्यर्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

अष्टोऽर्थः ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे धार्त्तिककारमतेन वर्णकान्तर-
मारचयति ।

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ।

इतराचारवन्मात्व ममात्वं स्मार्त्तबाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केषुचिद्वक्षिणदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परि-
शयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणम् । शिष्टाचारत्वात् ।
होलाकाद्याचारवदिति चेत् । न । स्मृतिविरुद्धत्वेन
कालान्यथापदिष्टत्वात् । तथाच स्मृतिः । मातुलस्य
सुतामृदा मातृगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैत्र त्यक्त्वा
चान्द्रायणं चरेदिति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानु-
मापकत्वसाम्यात् समबलत्वमिति वाच्यम् । होलाकादि-
सदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्देदानुमापकत्वायोगात् । न
हीदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं वेदं
दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूल-
वेदमनुमापयेत् । शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र कापि
देशविशेषे कालविशेषे च यं कश्चिदपि होलाकाद्याचारस्य
मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्मात् शिष्टाचारेण
स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते । न तु श्रुतिः । अनुमिता च
स्मृतिविरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाहुः ।
आचारात् तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेः श्रुतिकल्पनम् । तेन
द्वयन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृष्यते । तस्मादप्रामाण्यमौह-
यस्याचारस्याभ्युपेयम् । तत्रैवापरं वर्णकमारचयति ।

लौकिको वाक्यगो वार्थस्त्रिवृदादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्रिवृदान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृद्वहिष्पवमानमिति श्रुती त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं
लोकसिद्धोऽर्थः । वाक्यशेषाद् ऋक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्वव-
स्थितानां वहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणासुपास्मै
गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये
वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान-
बलत्वादुभावर्थे विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् । मैवम् ।
लौकिकार्थस्त्रीकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्त्रै गुण्यमर्थवादवाक्ये
स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्या-
देकवाक्यत्व न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां
नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः । प्रष्टाधिकरणमाह-
चयति ।

कल्पप्रः पिकादिशब्दार्थो याज्ञो वा क्लृच्छरूढितः ।

कल्पप्र ह्यार्थेष्वसिद्धत्वादनार्थ्याणामनादरात् ॥ २० ॥

याज्ञा क्लृच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थे प्रयुञ्जते । क्लृच्छाश्च न
प्रमाणभूताः । तस्मान्निगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दा-
न्ममर्थः कल्पनीय इति चेत् । मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोध-
स्यादृष्टत्वेनेदृशे विषये क्लृच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् ।
कल्पप्रमानादव्यवस्थितादर्थाद्वरं क्लृच्छरूढिः । यत्रेदृश्या
अपि रूढेरभावस्तत्र निरुक्तादयश्चरितार्थाः । तस्मादनार्थ्य
प्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः । नेमशब्दोऽर्द्धवाची । तामरस-

शब्दः पद्मवाचीत्वे व द्रष्टव्यम् । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरु-
मतमाह ।

अर्थाबोधात्प्रमाणं पिकालभनचोदना ।

मैवं न्नेच्छप्रसिद्धापि तदबोधाद्विरुद्धया ॥ २२ ॥

स्वष्टोऽर्धः । सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अपीरुषेयाः कन्याद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ।

श्रुतिस्त्वर्थोर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुं नामोक्तेः पीरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ।

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्त्ताम् ॥ २४ ॥

बोधायनापस्तम्बाश्रलायनकात्यायनादिनामाङ्गिताः
कल्पसूत्रादिग्रन्था निगमनिरुक्तषडङ्गग्रन्था मन्वादिस्मृतयश्चा-
पीरुषेयाः । धर्मबुद्धिजनकत्वात् । वेदवत् । न च मूल-
प्रमाणमापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नाया
बुद्धेः स्वतः प्रामाख्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् । मैवम् । उक्ता-
नुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बोधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्र-
मित्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते । न च काठकादि-
समाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम् । तद्ग्रन्थनिर्माण-
काले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तच्चाविच्छिन्नपार-
म्पर्येणानुवर्त्तते । ततः कालिदासादिग्रन्थवत् पीरुषेयाः ।
तथापि वेदमूलत्वात् प्रमाणम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्यतोक्तेः श्रुतिर्न मा ।

न कल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणाद्दुर्वलत्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्त्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह । सर्वासु
तिथिष्वमावास्या कर्त्तव्येति । श्रुतिस्त्वमावास्यायामेव

तिथौ तत्कर्त्तव्यतां ब्रूते । ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्धत्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् । भैवम् । कल्पस्य वेदत्व नाद्यापि सिद्धम् । किन्तु प्रयत्नेन साधनीयम् : न च तत् साधयितुं शक्यम् पौरुषेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्त्तृरूपलभेन च साधितत्वात् । अतः कल्पसूत्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम् । अष्टमाधिकरणमारचयति ।

होलाकादेर्व्यवस्था स्यात् साधारण्यमुताग्रिमः ।

देशभेदेन दृष्टत्वात् साम्यं मूलसमत्वतः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठाट्पुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम् । कुतः । देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते । बसन्तोत्सवो होलाका । आङ्गिनेवुकादयो दाक्षिणात्यैः । स्रस्त्रकुलागतं करञ्जाकार्कादिस्वावरदेवतापूजादिकमाङ्गी-
नैवकशब्दे नोच्यते । उदुत्तुषभयज्ञादय उदीच्यैः । ज्येष्ठ-
मासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्य धावयन्ति । सोऽब-
सुहृद्भयन्नः । एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् क्वचिद्देश-
विशेषे दृश्यते । तस्मादव्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् ।
भैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन
तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे ।

अर्थाबोधोद्देशात् चैत्र सामान्यानुमानतः । २७ ॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्थया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूल-
श्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तैवानुमातव्या । तत्र प्राच्यादि-
पदस्यार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कश्चित् कालं प्राच्यां

निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उप-
लभ्यन्ते । तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं श्रुति-
रिति चेत् । मैवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पः
कत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थं बोधादनुमिता
श्रुतिः प्रमाणम् । नवमाधिकरणमारचयति ।

गोगाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥२८॥

साधून्नेव प्रयुञ्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्त्रादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः
प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वस्वदेशीयभाषाअनुसृत्य गावी-
गोष्ठीगोयोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तत्रै-
दृश एवशब्दः साधुर्नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति ।
तथा प्रयोगेऽपि तन्नास्ति । ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश
इति, न तावद्दृष्टव्याहारो नियामकः । तस्य सर्वेषु शब्देषु
समानत्वात् । नापि व्याकरणसृतिर्नियामिका । तस्या
निर्मूलत्वे नाप्रमाणत्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्यूलम्
अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणसृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तद-
नुसारेण प्रयोक्तव्यामभियुक्तत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ तत-
प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति
साधुत्वप्रयोगयो नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । साधून्नेव शब्दान्
प्रयुञ्जीत न त्वपशब्दानित्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण
गुणदोषवादिनो वैदवाक्ययोः श्रवणात् । एकः शब्दः
सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति गुण-

तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम् । ततः संग्रथादप्रामाण्यमिति चेत् । न । व्याकरणानुसारेणांशु व्याप्तावित्यस्माद्धातो रौणादिके व प्रत्यये कृते तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्मादश्वाल-
म्भनशास्त्रं प्रमाणम् । दशमाधिकरणे प्रथमवर्षकमा-
रचयति ।

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदे ऽधवात्र तौ ।

रूपभेदात् पदं भिन्नसुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥ ३१ ॥

वर्णैकत्वात् पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पद पदार्थाभ्या-
मन्यौ । कुतः । रूप भेदात् । पदे तावद्रूपभेदो
दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः । वेदे
तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते । प्रयतं पुरुषं त्मनेति ।
ब्राह्मणा इति लोके । वेदे त्वन्यथा पठ्यते । ब्राह्मणासः
पितरः सोम्यास इति । अर्थभेदो ऽपि स्फुटः । उत्तानावै
देवगवा वहन्तीति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति ।
वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः । तथाच श्रूयते । देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थमिति । तस्मा-
ल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ऋमः । य एव
लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः । तथाहि वर्णानां
तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां
पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकत्व उच्चारणभेदेऽपि
त एवामी वर्णा इति प्रत्यमिन्नानाङ्गैक्यम् । तथा यानि
लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्य-

वाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम् । त्वना देवास इत्या-
दिपदभेदस्तु क्वाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं
पदैक्यमपोढुं शक्यम् । अन्यथा सांख्यं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत ।
पदैक्यं चार्थैकत्वमवश्यम्भावि । अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्-
पत्त्यभावाद्बोधकत्वं प्रसज्येत । एत देवाभिप्रेत्योक्तम् ।
लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वत्यूपा
हवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्ध-
पदसमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सम्भवति । उत्तानवहना-
दिकं त्वर्थवादः । अस्तु वा तथा वहनम् । तथाप्युत्तानादि-
शब्दास्तदर्थान्च लोकसिद्धा एव । तस्माद् य एव लौकिकाः
पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

व्यक्तिर्ब्राह्मादिशब्दार्थं आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ।

व्यक्तिर्व्युत्पत्तिवैलायामाकृत्या तपोपलब्धते ॥ ३३ ॥

शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता ।

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तपोपलब्धताम् ॥ ३४ ॥

ब्रौह्मीतवहन्ति । पशुमालभेत । गामानय । ब्राह्मणो
न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु ब्रौह्मादिशब्दानां व्यक्तिरथेः ।
कुतः । अवहननादिक्रियाभिव्यक्तिरन्वेतुं शक्यत्वात् ।
न ह्याकृतिरवहन्तुमालम्ब्युपनिर्तुं वा योग्या । न-
न्वानन्त्यभिचाराभ्यां न व्यक्ती व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
अनन्ता हि गोव्यक्तयः । अतीतानागतानामनेकदेश-
वर्तिनां गवामियत्वाया अनवधारणात् । किञ्च । शुक्लव्यक्ती

व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्थं व्यभि-
चरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्-
पत्ति काले सा व्यक्तिराकृत्योपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दाद्येत्वं
तस्याएवोचितम् । किञ्च । गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः
संशयो भवेत् । तस्मादाकृते रेवाभिधेयत्वम् । यद्याकृताव-
बहननादिक्रिया न पर्यवस्येत् । तर्हि व्यक्तिस्तत्रोप-
लक्षणीया । किञ्च । श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव
सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मादाकृतिः
शब्दार्थः । अत्रव गुत्तमतमाह ।

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्तयो रनिर्णयात् ।

आनन्वयव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३ ॥

स्यष्टोऽर्थः ।

इति माधवाये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमा
ध्यायस्य तृतीयःपादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोन्नोतमारचयति ।

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा ।

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ।

नामत्वे नान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

उद्भिदा यजेत । विश्वजिता यजेतेत्येवं समान्नायते ।

तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वे-
नाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि

विधिः साक्षात् प्रमाणम् । अर्थवादमन्त्री तु विध्यन्वयेन । तत्र न तावदुक्तिदादि पदं विधावन्तर्भवति । विध्यर्थ-रूपाया भावनाया अंशेषु भाव्यकरणे ऽतिकर्तव्यतारूपेषु कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम् । स्तुतिबुद्धेर-भावात् । नापि मन्त्रत्वत् । उत्तमपुरुषादीनां मन्त्र-लिङ्गाना मभावात् । तथा चोक्तम् । उत्तमामन्त्रणा स्यन्तत्वान्तरूपाद्यभावतः । मन्त्रप्रसिद्धभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यत इति । अग्नये जृष्ट निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः । अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पये त्यामन्त्रणम् । उर्वी चासि वस्त्रो चासीत्यस्यन्त रूपम् । इषे त्वो जे त्वेति त्वान्तरूपम् । आदि शब्दे नाग्नीर्देवताप्रतिपादनादयः । एवमादिष्वनन्तर्भावादमान मिति चेत् । न विध्यंशे करणेऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्गदेन सह समानपदोपात्तो यजिर्धात्वर्थः करणम् । तथापि तस्य यजेनामत्वेनोक्तिदादिपदमन्वेति । तस्मात् प्रमाणम् । द्वितीयाधिकरण-मारचयति ।

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तिः ।

ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पश्वर्थं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोक्ते दात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाम्यपि ।

नामत्व मुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

उक्तिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्तोक्ति-पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् । अथोच्येत । दधि शब्दार्थो लोकप्रसिद्धः । उक्ति

च्छब्दार्थस्वप्रसिद्ध इति । तत्र । रुज्यभावेऽप्यवयवाधे-
 निरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । उद्भिद्यते भूमिरनेनेतिव्युत्पत्त्या
 खनितवाचसौ शब्दः । न चात्र पशुफलकः कश्चिद्व्यागो-
 विधीयत इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा
 गोदोहनेन पशुकामस्तेत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम् ।
 तथेह खनितगुणस्य फलमस्तु । यदि चमसेनापः प्रणयेदिति
 विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते ।
 तद्ध्यंत्वापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टो-
 ममाश्रित्य खनितं विधीयताम् तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः । पशु-
 रूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति । तत्र केन यागे-
 नेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति ।
 उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्-
 पदस्थीपपद्यते । एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्व-
 चनसाम्यान्न निर्णय इति चेत् । मैवम्, सामानाधिकरण्यस्य
 निर्णायकत्वात् । उद्भिन्नामकेन यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते
 सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु खनित्रेण साध्यो
 यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि खनितवता
 यागेनेति सामानाधिकरण्यं युज्येत । तदा मत्वर्थलक्षणा
 प्रसज्येत । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् । दध्ना जुहोति ।
 व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्त-
 रुद्धतया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम् । सोमेन
 यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थ-
 हारेण लक्षणाश्रयणमित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति

मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु लोकप्रसिद्धार्था-
भावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनन्तु नाम्नः सर्वत्र
व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयश्रुतिस्वरणादिष्वने-
नाहं यच्च इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मा-
दुद्भिदादिपदं नामधेयम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ।

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वाच्चिरपेक्षता । ५ ॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत
आश्रयो लभ्यते । ततो लौकिकी मातृगणयागादिराश्रय-
त्वे नापेक्षणीयः । तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते । तथा
सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्यास्योदनाया इति चेत् ।
मैवमः । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्ष-
त्वात् । तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्तस्त्रीत्वगुणोरुद्वे रग्नीषोमीयके पशौ ॥ ६ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदा वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्थानामपृष्ठान्यवहिष्यवमानेषु तत् तथा ॥ ७ ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याज्जायते । तत्र चित्राशब्दो
नाद्भिच्छब्दवद्व्यौगिकः । किन्तु रूढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वस्याभि-
वृत्तेः । ततो न पूर्वन्यायेन नामत्वम् । तथा सत्यम्नोषोमीयं
पशुमालभेतेति विहितं पशुयागत्रयं यजेतेत्यनेन पदे-
नानृद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयते इति प्राप्ते
मूमः । चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति हावेती गुणौ । तयोर्द्वयो-
र्विधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम् । प्राप्ते कर्मणि

नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयेरन्
बहवोऽप्येकयत्नत इति । अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुण-
द्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयते । तदा गौरवं
स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरक्षेण
यागनामधेयं भवति । चित्रत्वञ्च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारे-
णोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्सं-
सृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेय-
द्रव्याणि षड्भान्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्-
पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदे-
वतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फालवाक्यम् । एवं
सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अस्त्रीषोमीयपञ्चनुवादेन गुणविधाने
प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य
चानुवादकत्वाङ्गीकारान्मुख्यो विध्यर्थो बाध्यते ।
तस्माच्चित्रापदं नामधेयम् ।

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा वहिष्पवमान-
शब्दे आज्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनी-
यम् । एवं हि श्रूयते । त्रिवृद्वहिष्पवमानम् । पञ्चदशा-
न्याज्यानि । सप्तदशानि पृष्ठानीति । अस्य वाक्यत्रय-
स्यार्थो विव्रियते । सामगानामुत्तर ग्रन्थे तृत्वात्मकानि
सूक्तान्यान्नातानि । तत्रोपास्यै गायता नर इत्याद्यं
सूक्तम् । दविद्युतत्वा इवेति द्वितीयम् । पवमानस्य
ते कव इति तृतीयम् । ज्योतिष्टोमस्य प्रातःपवनानुष्ठाने
तेषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम् । तद्दिदं सुव्रतयगान-

साध्यं स्तोत्रं वहिष्यवमानमित्युच्यते । तत्रावस्थितानामृचां
पवमानार्थत्वात् । वहिःसम्बन्धाच्च । न खल्विदं स्तोत्र-
मितरस्तावत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्यं श्रीडुम्ब्याः
स्तम्भशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते । किन्तु सदसो वहिः
प्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते । तस्य च वहिष्यवमानस्य त्रिवृन्नामकं
स्तोमो भवति । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्य-
मेवमान्नायते । तिसृभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसृभ्यो
हिं करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमयो-
द्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति । अयमर्थः । सूक्तत्रयपठितानां
नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे
पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्त्र ऋचः । द्वितीये पर्याये
मध्यमाः । तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृती-
यार्थे पञ्चमी । हिं करोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारो-
पेता गीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्य विष्टुतिः स्तुतिप्रकारविशेषः ।
अस्या विष्टुतेरुद्यती नामेति । एवं परिवर्त्तिनी कुला-
यिनोति इति विष्टुती । तयोः परिवर्त्तिन्येवमान्नायते ।
तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिं करोति
स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः
परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिरिति । पराचीभिरनुक-
मेणाम्नाताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमान्नायते । तिसृभ्यो
हिं करोति स पराचीभिस्त्रिसृभ्यो हिं करोति या मध्यमा
सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा
तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा
मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुति-

रिति । अत्र प्रथमसूक्ते पाठक्रम एव । द्वितीये मध्यमोत्तम-
प्रथमाः । तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्वा
मातव्याः । तदिदं विष्टुतित्रयं विकल्पितम् । त्रिवृच्छब्द-
स्येदृशं स्तोमस्वरूपमर्थो न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे
निर्णीतम् ।

उत्तराग्रये वहिष्यवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि
सूक्तान्यान्नातानि । अन्न आ याहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम् ।
आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम् । आ याहि सुषुमा हि त
इति तृतीयम् । इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति चतुर्थम् ।
तान्येतानि प्रातःसवने यावत्साम्ना गीयमानानि
चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते ।
यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आज्यत्वमिति । तेष्वज्यस्तोत्रेषु
पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेव-
मान्नायने । पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया
पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं
सूक्तं तिरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच-
स्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्ता-
वृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ।

एक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं मुत्तराग्रये त्रीणि माध्य-
न्दिनपवमानसूक्तान्यान्नाय तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्या-
न्नातानि । तेष्वभि त्वा शूर नोनुम इत्याद्यम् । कया न-
श्चित्र आ भुवदिति द्वितीयम् । तं वो दस्स मृतीषहमिति
तृतीयम् । तरोभिर्वो विददसुमिति चतुर्थम् । एतासन

क्रमेण रथन्तरवामदेव्यनोधसकालेयसामभिर्माध्यन्दिन-
सवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । स्पर्शनात् पृष्ठा-
नोत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो
भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते । पञ्चभ्यो
हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो
हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो
हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति । अत्र
प्रथमाहत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः । द्वितीयाहत्तौ
मध्यमायाः । तृतीयाहत्तौ मध्यमोत्तमयोः सोऽयं
सप्तदशस्तोमः ।

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुण-
विधायकत्वेन सन्नताः । यदि बहिष्पवमानान्यपृष्ठशब्दा
अपि गुणविधायकाः स्युः । तदा प्रत्युदाहरणं गुणद्वय-
विधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्बहिष्पवमानादिशब्दाः
स्तोत्रनामधेयानि । तैर्नामभिः कर्माख्यनूय त्रिवृदादिगुणा
विधीयन्ते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्रं जुहोत्याधारमाधारयतीत्यमू ।

विधेयो गुणसंस्कारावाहोस्त्रित् कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अग्नये होत्रमग्नेति बहुव्रीहिसंगतोऽनलः ।

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात् चरदृष्टे ॥ ९ ॥

संस्क्रियाधारमाधारयतीत्युक्ता द्वितीयया ।

आधारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निर्ज्योतिरिति प्रोक्तो मन्त्राद्देवस्तथा घृतम् ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वियं गतिः ॥ ११ ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाशङ्क्यः क्रिया त्वतः ॥ १२ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति । आघारमाघारयतीत्यत्राग्नि-
होत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यागस्य
स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्नि देवतारूपो गुणोऽनेन
दर्विहोमे विधीयते । आघारशब्दश्च घृ चरणदीप्तोरित्यस्मा-
द्घातोक्तपन्नः चरद्घृतमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते द्वितीयाविभक्त्यः
संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयाजे द्रव्यं
भवति । तस्मादग्निहोत्राघारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधाय-
काविति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद् देवता न विधेया ।
ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य
कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहु-
व्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतद्भूत् तस्याघार-
माघार्यत्वेनेवान्यद्रव्यस्य प्राप्ततया चरद्घृतसंस्कारस्यावि-
धेयत्वादाघारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्
कर्मणि नैऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा
सन्तत्या घृतं चार्थ्यते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नाम-
धेयत्वे सत्युद्भिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादाविव धात्व-
र्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघा-
रेणाघारयतीति तृतीयया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनु-
ष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्व

साध्यत्वाकारं वक्तुमग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयाया युक्त-
त्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादाविव
संस्कारः शङ्कनीयः । व्रीहिशब्दवदग्निहोत्राधारशब्दयोः
प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् ।
तस्मादग्निहोत्राधारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाजयोर्गुण-
संस्कारविधायिनौ न भवतः । किन्तु कर्मान्तरयोर्नामनौ ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

श्येनेनाभिचरन् मर्त्यो यजेतनि श्रुतौ गुणः ।

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सोमिकः सोमबाधया ।

न चित्रावद् वाक्यभेदो रूढे श्यैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्त्वा ह्युपमानोपमेयता ।

नैकस्त्रिंशो न गौण्यास्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता ॥ १५ ॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभा-
वाद् यागस्वरूपमपि न सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं
सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः
काम्यो विधीयते । तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोक-
सिद्धा रूढिरभ्युपगता भवति । न च गुणविधित्वे चित्राया-
मिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चित्रत्वस्त्रीत्ववद्गुण-
द्वयाभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते ।
एवमयं द्विषन्तं स्नातव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति
वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्त्रिंशु युज्यते ।
तस्मात् पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति
श्येनशब्दस्याभिचारकर्मनामत्वम् । सन्दंशेनाभिचरन् यजेत

गवाभिचर्यमाणो यजेतेत्यत्र सन्दंशगोशब्दयोर्नामत्वं
 श्येनशब्दवद् द्रष्टव्यम् । यथा सदयेन दूरादानमादत्ते ।
 यथा गावो गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेय-
 भावाभिधानात् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रयोगाद् गुणफलद्वये ॥ १६ ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

त्रिकद्वय विरुद्ध स्यात् तन्त्रतायां फलं प्रति ॥ १७ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्य त्रिक यजेः ।

उद्येष्ट्यान्क्तिमुख्यत्वत्रिक तस्य गुणं प्रति ॥ १८ ॥

त्यक्त्वा तन्त्र तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।

वाजपेयेतिशब्दाऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १९ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन
 गुणी विधीयते । अन्नवाची वाजशब्दः । तच्चान्नं पेयं
 सुराद्रव्यम् । तच्चान्नं गुणः । सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु
 गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं
 मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्या-
 ख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गी-
 काराद् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभय-
 सम्बन्धः । ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं
 कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति । फलसम्बन्धे तु
 यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वम् । ततः
 कथमुभयसम्बन्ध इति चेत् । नायं दोषः । यजेः साधारण-

त्वेन द्विरूपत्वसम्भवात् । यजेतेत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः । प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु समभिव्याहारात् सम्बन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य वा सात्त्विकभेदादधिक्या काचिदसाधारणौ विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति यथोचितसम्बन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात् । तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । यजतेस्तन्त्रेणोभयसम्बन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम् । उद्देश्यत्वमनुवादत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः । फलमुद्दिश्य यजिरूपादीयते । फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानम् । यजिरूपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारः । यजेरूपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवादत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादि-

त्रिकं व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाजपेयस्य च साध्य-
साधनभावपर्यालोचनायां यागफलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं
वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकञ्च पर्यवस्यति । ततो यागस्य
फलद्रव्याभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति विरुद्धं त्रिकद्वयमाप-
द्यते । ननु तर्हि मा भूत् तन्त्रेणोभयसम्बन्धः । पृथक्सम्ब-
न्धाय यजिरावर्त्यतामिति चेत् न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यम् । यागेन फलं कुर्या-
दित्यपरम् । तस्माद् वाजपेयशब्दा न गुणविधायकः ।
किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्म-
नामधेयम् । सप्तमाधिकरणमारचयति ।

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैव नामत्वे देवता न हि ॥ २० ॥

मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धिताद्देवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-
वास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । तत्र यथाग्नि-
होत्रशब्दोऽन्नये होत्रमत्रेत्यमुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनाम-
धेयम् । तथाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य
कर्मनाम स्यादिति चेत् । मैवम् । नामत्वे देवताराहित्य-
प्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति
मान्त्रवर्णिकी देवता लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति ।
आग्नेयशब्दसु देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निर्देवताऽ-
स्येत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पन्नत्वात् । न च द्रव्यदेवतयो र्भयो-

गुणयोर्विधानाद् वाक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणोऽ-
प्राप्तत्वेन गुणद्वयविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन
विधानात् । तस्मादाम्ने यशब्देन देवतागुणो विधीयते ।

अत्र गुरुमतमाह ।

यदाम्ने य इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात् ।

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥ २२ ॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावा-
द्गुणयोर्विधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसम्भवादप्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षः । गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् प्रामाण्य-
मिति सिद्धान्तः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

बर्हिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्ररूढे स्ते स्युः संस्कारवाचिनः ॥२३॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।

विनापि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाज्जातिवाचिनः ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिर्लुनाति । आज्यं विला-
पयति । पुरोडाशं पर्यग्निं करोतीति । तत्र बर्हिरादि-
शब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेष्वेव दृष्टादिषु प्रयोगात्
पीत्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिप्राबल्यस्योक्तत्वाद् यूपाहवनी-
यादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् ।
मैवम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यत्र
यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिरित्यस्या व्याप्ते-
र्लोके वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्याप्तेस्तु
लौकिकप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । क्वचिद् देशविशेषे

लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुपजीव्य विना संस्कारं ते
शब्दाः प्रयुज्यन्ते । बर्हिरादाय गावो गता इति । क्रय-
माज्यमिति । पुरोडाशेन मे माता प्रहेलकं ददातीति च ।
तस्माज्जातिवाचिनः । प्रयोजनन्तु बर्हिषा यूपावटमवस्तु-
णातीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणसिद्धिः ।

अत्र गुरुमतमाह ।

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्घघत्वान्न मेति चेत् ।

जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तदयुक्ता चोदना प्रमा । २५ ॥

स्यष्टोऽर्थः । नवमाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातियोगो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्वाद्भूदेः प्रबलत्वतः ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्पयशक्तिः ।

योगः स्यात् क्लृप्तशक्तित्वात् क्लृप्तिर्व्याकरणाद्भवेत् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । प्रोक्षणीरासादयेति ।

तत्र प्रोक्षणीः शब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्ति-
निमित्तम् । कुतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृता-
नामेवापां प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके
जलक्रीडायां प्रोक्षणीभिरुद्दे जिताः स्म इत्यसंस्कृतास्त्रपसु
प्रयोगाद् बर्हिरादिशब्दवज्जातो रुद्धत्वादुदकत्वजातिः
प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षणोच्यत आभिरिति योगोऽत्र
शङ्कनीयः । रुद्धेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न
तावत् संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभि-
मन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु पश्चात् संस्कृतास्त्रपसु
प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्प्रवृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्देनापोऽ-

नूयाभिमन्त्रणादिविधिरिति । नापि जातिपक्षो युक्तः ।
 उदकजाती प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे पूर्वमङ्गुलत्वेनेतः
 परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवदश्वकर्णशब्दवच्च
 रूढो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन क्लृप्तः । सोपसर्गा-
 ज्ञातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात् प्रोक्षणी-
 शब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मन्त्रस्य वर्त्तनम् ।

आद्यौ पूर्ववदन्योऽचिरजातेर्नावनीतवत् ॥ २८ ॥

अग्निचयने अयते । निर्मन्त्रेनेष्टकाः पचन्तीति ।
 तत्र निर्मन्त्रशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये
 बहिरादिशब्दवक्त्रीकिकवैदिकसाधारण्यादङ्गिजातौ रूढि-
 रित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवद्गुहे रक्त्वाद्दरणिनिर्मन्त्र-
 जन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् । लौकिकनिर्मन्त्रेण
 चिरनिर्मन्त्रेण च जन्यं वारयितुं योगरूढिः पङ्कजादि-
 शब्दवदाश्रयणीया । आधानकाले निर्मन्त्रग्रहणपत्ये
 नित्यं घृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । सद्य एवालौकिकमन्त्र-
 नेन जातोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पचन्ते ।
 यथा पुराणनूतनयोर्घृतयोर्नावनीतजन्यत्वे समानेऽपि
 योगरूढ्या नूतनमेव नावनीतमिति व्यवह्रियते । तद्वत् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके ।

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संषष्ट्य नाम वा ॥ २९ ॥

नामत्वे रूपराहित्याद्द्विविधगुण्यता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्पन्ते विश्वदेवास्तु सप्तसु ॥ ३० ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वेऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ ३१ ॥

इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नश्रिष्टतः ॥ ३२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ
यागा विहिताः । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चरुम् । सावित्रं द्वादशकपालम् । स्वारस्रतं चरुम् । पीणं
चरुम् । मारुत सप्तकपालम् । वैश्वदेवीमामिचाम् । द्यावा-
पृथिव्यमेककपालमिति । तेषामष्टानां यागानां सन्निधा-
विदमान्नायते । वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्राग्नेयादीन्
यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु
विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामामिचायां वि वदेवाः प्राप्ता-
स्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते ।
तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत् । तर्हि गत्यभावात् तेषु
देवता विकल्पन्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्यावि-
धेयत्वाद् द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रू-
यमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । उत्पत्तिवक्ष्यैर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान्
यजेत इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ष्यते ।
न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम् । प्राचीन-
प्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां
संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिः

द्विधा । आमिचायागे विश्वेषां देवानामिज्जमानतथा
 तत्सहचरितार्थानां सर्वेषां छत्त्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वम् ।
 अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
 तथाच ब्राह्मणम् । यद्विश्वे देवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य
 वैश्वदेवत्वमिति । देवताविकल्पसु समानबलत्वाभावबल
 युज्यते । अग्न्याद्य उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः । वि०
 देवा उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्म-
 नामधेयम् । अत्र गुरुमतमाह ।

गुणनामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयः ॥ ३३ ॥

स्यष्टोऽर्थः । द्वादशाधिकरणमारचयति ।

यद्द्वादशकपालेष्टैर्वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टकफलादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३४ ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ । ३५ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद् विष्यष्टं तत् तु बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥ ३६ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं

निर्वपेत् पुत्रे जाते । यद्दष्टकपालो भवति गायत्र्यै-

वैनं ब्रह्मवर्चसेन शुनाति । यन्नवकपालस्त्रिहृतैवास्मिं-

स्ते जी दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्ननायं

दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ।

यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन् यशून् दधाति । यस्मि-

न्जात एतामिष्टिं निर्वपति । पूत एष स तेजस्यन्नाद

इन्द्रियावो पशुमान् भवतीति । अत्राष्टत्वादिसंख्या-
सामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना
कृता । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वा-
दिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्यानिमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्द-
षट्शकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानौत्येकः पक्षः ।
नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः । किन्तु पुरोडाश-
द्रव्यपरः । द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः
एवमेवाष्टकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य
द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावात्नामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् ।
एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्-
पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वाद्दष्टकपालादेरनव-
काश इति वाच्यम् । ब्रह्मवचसादिफलाय तद्विध्युप-
पत्तेरित्यपरः पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां
विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्ये वैतानि वाक्यानीति
वाच्यम् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य
यस्मिञ्जात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् ।
तस्मादंशैरष्टकपालादिभिरंशो द्वादशकपालः स्तस्यते ।
अत्र गुरुमतमाह ।

अगुणत्वाद्नामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ।

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयान्वयात् ॥ ३७ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति । उत्तमपुरुषा
मन्त्रणायभावात् मन्त्रत्वम् । अतोऽष्टकपालादीनामन्-
त्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । नैवम् । स्तावकत्वेनान्वय-
स्योक्तत्वात् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।

अंगांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत् प्रक्षियेत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इदमान्नायते । यजमानः प्रस्तर इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् । प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उद्भिदा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्ये सुग्धारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एव सति पञ्चाक्षुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंगांशित्वाभावात् । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । ऊर्जोऽवरुद्धा इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न । चिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुत्कर्षस्थाप्रतीतेः । तस्मान्नामगुणयोरन्तरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिवार्थभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वान्नामत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे त्वग्नी प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते यथा सिंही

देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शीथ्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंह-
शब्देन स्तूयते । तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः
प्रस्तारो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं यजमान एककपाल
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः ।

हारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ४१ ॥

इदमान्नायते । आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । अत्रा-
त्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् ।
नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । आग्नेयं सूक्त-
माग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वाद्
ब्राह्मणः सूक्तम् । नापि हविः । अतः सम्बन्धवाचितद्धि-
तान्तेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे
नाग्निसम्बन्धः, तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थ-
वादे समान्नायते । प्रजापतिरक्तामयत प्रजाः सृजेयेति ।
स मुखतस्त्रिभुतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृज्यत
गायत्री कन्दौ रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशू-
नाम् । तस्मात्ते मुख्याः । मुखतो ह्यसृज्यन्तेति । तस्मा-
दाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

आदित्यो यूष इत्यत्र सुतिरादित्यशब्दतः ।

हारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यच्चतुर्गम्यं तेजस्त्रित्वं तद् यूषेऽप्यस्ति । घृता-
क्तस्य यूषस्य तेजस्त्रित्वाश्रवसायात् । तत आदित्यशब्देन

यूपः स्तूयते । एवं यजमानो यूप इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य
समानत्वाद् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

पशवोऽन्ये गवाश्वेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपशुत्वं यद्गुणौ वादोऽथवास्तु तत् ॥ ४३ ॥

स्तुत्यभावाद् गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥ ४४ ॥

पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्याभावसाम्यतः ।

लक्ष्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्वयोः ॥ ४५ ॥

इदमान्नायते । अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो
गोश्वे इति । तत्राजादिषु श्रूयमाणं यद्प्रशुत्वं तस्यार्थ-
वादत्वं न सम्भवति । पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरभावात् ।
ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणौ विधीयत इति चेत् । मैवम् ।
अजादिपशुविधिवैयर्थ्यं प्रसङ्गेन निषेद्गुमशक्यत्वात् । अपशु-
शब्दः पशुश्रुतिरिक्तं घटादिपदार्थमभिधायति । तस्मिन्
घटादौ गवाश्ववत् प्राशस्यं नास्ति । सोऽयं प्राशस्याभावी-
ऽजादिषु पशुषु अस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तीऽप्य-
जादयो घटादिसाम्याद्पशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमान-
कार्यसिद्धिराग्नेये मुखजत्वम् आदित्यवत्तेजस्वित्वं च
यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तरादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्या-
जादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च ।
द्विप्रकारा हि प्रशंसा । वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः
प्रकारः । स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽपरः

प्रकारः । गवाश्वयीरजादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धो यः
सोऽत्र निमित्तम् । अजादयः स्वभावतः पशवोऽपि सन्ती
गवाश्वौ प्रत्यपशवः सम्पन्नाः । ईदृशो गवाश्वयोर्महिमेति
स्तुतिः फलम् । तस्मादपशवो वा इत्ययमर्थवादः । अयमेव
न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः । अयज्ञो वा एष
योऽसामित्येकमुदाहरणम् । असत्त्वं वा एतद्व्यदच्छन्दो-
ममित्यपरमुदाहरणम् । अग्निहीनदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि
सामहीनत्वादयज्ञो भवति । ईदृशः सान्नो महिमा ।
छन्दोमशब्देन चतुर्विंशत्तुल्यत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते
त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोभिर्गायमानत्वात्तेषां विष्टुतिः साम-
ब्राह्मणे द्रष्टव्या अतः सत्त्वमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोम-
रहितत्वादसत्त्वं भवति । ईदृशच्छन्दोमानां महिमैत्येव
स्तावकत्वादर्थवादत्वम् । सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।

विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणे विधिः ॥ ४६ ॥

आख्यातेनाभिसम्बन्धादविव्यन्तरयोगतः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तोमन्त्राणां विध्यसम्भवात् ॥ ४७ ॥

ताननूद्यैष्टकाधानं विदध्यात् स्तोष्यते यतः ।

यथा सृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः ॥ ४८ ॥

एकयास्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे क्वचिन्न हि ।

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४९ ॥

अग्निचयने श्रूयते । सृष्टीरुपदधातीति । सृष्टि-
शब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता

इष्टकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टिमानासामुपधाने मन्त्र इति विगृह्य तद्वानासामुपधान इत्यादिव्याकरणसूत्र-सिद्धप्रक्रियया त्वन्निष्पादनात् । सृष्टिशब्दापेतास्योपधानमन्त्रा एकयास्तुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समान्नाताः । ब्रह्मासृज्यत भूतान्यसृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः । उपदधातौत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात् । न चार्थवादत्वमस्य सम्भवति । विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्तो ब्रूमः । अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतः स्यनसम्बन्धोऽवगम्यते । विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गा-दवगन्तव्यः । तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते । किन्तु तान् मन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्दे-नानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा सृष्टमेवावरुन्ध इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनु-वादकः सृष्टिशब्दो न स्यात् । तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दः प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरणसम्बन्धः स्यात् । तस्मा-न्नन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । एकयास्तुवत । प्रजा अधोयन्ते ति तत्पाठात् । वाङ्म । तथापि द्वितीया-दिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं सादृश्य-मस्ति । यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा सृष्टिभूमता तथात्रापौति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंघे सृष्टिशब्दप्रयोगः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः । लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादेनेष्टकोपधानविधिः । एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्गमान्नायते । अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भीवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि कृत्त्रिणो गच्छन्तीतिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथा चीत्तम् । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पितेति ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाञ्जिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

तैलादिनापि सुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद् बलित्वतः ॥ ५२ ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधी न हि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद् विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति अयते ।

स्तुतिकामिभ्याः चुद्रपाषाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैल-

वसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः । अञ्जन-
साधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधका-
दर्थवादात् प्रबलत्वात् । तत्प्रबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो
हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चासं-
जातविरोधित्वम् अनधिगतार्थबोधकत्वाद्प्राप्तार्थत्वम् ।
अर्थवाद्सु विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः । चरमश्रुतत्वात्
सञ्जातविरोधी । ज्ञातार्थानुवादित्वात् प्राप्तार्थः ।
तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्तो ब्रूमः । विधिवाक्येन
किमञ्जनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा । नाद्यः सामान्य-
स्यानुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचक-
शब्दाभावात् । ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्य-
मनुष्ठानयोग्यो विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवाद-
मपेक्षते । न तु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य
विधिर्नास्तीति चेत् न विधेरुच्चेयत्वात् । तेजो वै घृत-
मित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते ।
स्तूयते स विधीयत इति न्यायात् । तेन विधेयत्वो न
विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनात्ता इति । तस्माद्
घृतेनैवाञ्जनम् । विंशाधिकरणमारचयति ।

श्रुवेणाय स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ।

आज्ये मांसे पुरोडाशे संकौर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५५ ॥

व्यवस्थापकराहित्यात् सुवाद्या अव्यवस्थिताः ।

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

सुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति । हस्तेनावद्य-
तीति श्रूयते । अत्रावदेयेष्वान्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी

स्रुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः । व्यवस्थापकस्य
 शब्दस्याभावादिति चेत् । मैवम् । शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् ।
 आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् ।
 कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्रां भुङ्क्त इत्यत्र लौकिकास्तत्तदसु-
 शक्त्यनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति । कट आसीनः कांस्य-
 पात्रग्रामोदनं निधायेति । वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाय
 जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि
 गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिवन्निष्कृद्रसंयोगो न
 भवति । तादृशेऽञ्जली सक्तूनामवकाशाभावात् । अतः
 सामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतो-
 ऽञ्जलिर्गृहीतः । एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो
 योग्यः । छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः । संह-
 तस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या
 व्यवस्थिताः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य
 चतुर्थः पादः । समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उप-
पादितः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक-
मारचयति ।

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।

प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।

लाघवादेकबोधत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम् । विधिवाक्ये
यावेन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्ध-
मनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः । अपूर्वस्य
फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रति-
पादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्येवेति
चेत् । सत्यम् । तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते । फलं हि
प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेक-
कल्पने गौरवं स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रति-

पाद्यते । पदान्तरन्तु तच्छेषतयान्वेति । ननु वस्य
 यदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं
 प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यभ्युपगन्तव्यानि । तथा तस्यैव
 शेषभूतपदान्तस्यार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाच्यत्वप्रधानत्वानामपि
 प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्विकद्वयापत्तिरिति चेत् । मैवम् । उद्भिदा
 यजेत पशुकामः । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्भिदादि-
 शब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन
 यजतावुद्देश्यत्वादत्रिकापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव
 पदमपूर्वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदचिन्तां प्रस्तुतां
 परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम् । अपूर्वस्यैव
 धर्मत्वात् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्भावार्थपदादुत् ।

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ३ ॥

क्रियाहारस्यते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते ।

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ४ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ।

सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ५ ॥

वात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ।

द्रव्याद्यूपकतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते । सोमेन यजेत । हिरण्यमात्रेयाय
 ददाति । तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् । श्येनेनाभि-
 चरन् यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि । तत्र
 सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ । सुवर्णशब्दो गुणवाची ।

श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ । तैरेतैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं
 प्रत्येति । कुतः । द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं
 प्रति साधनत्वसम्भवात् । यागदानादिरूपसु भावार्थः
 स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति ।
 ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद् द्रव्यादिशब्दा अपूर्व-
 प्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः । क्रियां विना द्रव्याणि फलं
 साधयितुं न क्षमन्ते । पक्षिक्रियामन्तरेण क्राष्टस्याख्यादी-
 नामादनसाधकत्वादर्थनात् । अतो भावनावाचिना
 यजतिददातीत्याख्यातेनापूर्वं प्रतीयते । ननु धात्वर्थ एव
 भावना तदन्या वा । न तावद्धात्वर्थः । तस्य तां प्रति
 करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः । धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः
 क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसम्बद्ध-
 रूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः । धात्वर्थ-
 व्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते । तथापि सर्वसामान्य-
 रूपेणैवावगम्यत इति । अन्यैरप्युक्तम् । सिद्धसाध्य-
 स्वभावाभ्यां धात्वर्थौ द्विविधस्तयोः । अन्योत्पादानुकूलात्मा
 भावना साध्यरूपिणीति । पचतीत्युक्ते पाकं करोती-
 त्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति । तत्र पाकः पक्तिः
 पचनमित्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो
 धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो
 लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय
 यथा घष् प्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभावद्योत-
 नायाख्यातप्रत्ययविधिः । स चाख्यातप्रत्ययार्थं ओदनीत्-
 पत्तेरनुकूलः । ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकस्यापार-

त्वास्त्रिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यत इत्यन्ये भावनापक्षा
 अयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न । रथो गच्छतीत्यत्र
 तद्भावप्रसङ्गः । स्यन्द इति चेत् । न । मानसत्यागरूपे
 यजताव्याप्तेः । उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसा-
 मान्यं भावनेति चेत् । शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि
 शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्यन्दः प्रयत्नो वास्ति । लिङ्ग्लेङ्-
 लोट्प्रत्ययप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना । सर्वाख्यातगतार्थ-
 भावना । तदुक्तम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गा-
 दयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति ।
 किञ्च । स्यन्दादिवादिनाऽपि न स्वरूपेण स्यन्दादीनां
 भावनात्वमाहुः । किन्त्वयोत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मा-
 दस्मदुक्तैव भावना यथा पक्षतीत्यत्रोदनफलोत्पत्त्यनुकूला ।
 तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च
 फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्न-
 त्वात् प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि । तस्य पदान्त-
 रोपात्तत्वेन विप्रकष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः
 स्वसाधननिष्पादितः सन्वक्तोति फलं साधयितुम् । द्रव्या-
 दीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः । द्रव्यादि-
 निष्पादितेन साधुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्-
 पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृतिशब्दाभिधेया फलोत्-
 पादनं सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभि-
 धीयते । सर्वधात्वर्थानुयायित्वात् । अतो न भावनायाः
 प्रकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्य-
 मेव भावनेति चेत् । न । प्रति धात्वर्थं विलक्षणरूप-

त्वात् । अन्यद्वि पाकस्वीदनं प्रत्यानुकूल्यम् । अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागी प्रति । अन्यथा फलविभागानुपपत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनुवर्त्ततां नाम । नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति । तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्यादन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथा सति यजेतेत्याख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागेन भावयेद्गन्तव्याधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य भावयेदित्येवं भाव्यकरणेति कर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात् प्रकरणज्ञानः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्यातस्यैव प्रपञ्चः । भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते । सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या । विधायको लिङ्गादिः करणम् । अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता । सेयं शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते । अर्थभावना सर्वैराख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम् । तस्याञ्चार्थभावनायां स्वर्गस्य भाव्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं द्वितीयाश्रुत्या । तथा च श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इति । तच्च करणत्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते । तस्मादाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयोजनन्तु । पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः । सिद्धान्ते तु तत्सद्भाव इति । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अपूर्वसदसद्भावसंशये सति नास्ति तत् ।

मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥७॥

क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गं हेतुत्वकल्पनम् ।

विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ८ ॥

अवान्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।

अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम् ॥ ९ ॥

पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव
पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्याख्यातान्तर्भावार्थपदमिति तद-
नुपपन्नम् । अपूर्वसद्भावे मानाभावात् । यजेतेत्याभ्यां
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वाभावे
कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनश्वरस्य यागस्यानुपपन्न-
मिति चेत् । न । शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्त-
ब्रूमः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य
स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम् । तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भव-
तापि कल्पनीयम् । तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं
कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गात्पादनम् । नाद्यः ।
यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । सृतयोर्द-
म्पत्योः पुत्रोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्तरविरुद्धाद्भव-
दीयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्यायः । कल्पितं-
ऽप्यपूर्वं तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुति-
विरुध्येतेति चेत् । न । यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गी-
कारात् । न ह्युद्यमनिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे
कुठारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाग्ने
व्यापारो न तिष्ठेत् । तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु ।
शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । श्रीणाप्रव्यव-

हितेऽप्यग्नौ दाहकत्वाङ्गीकाराद् यथाङ्गारजन्यमौष्ण्यं
 ग्रान्तेष्वप्यङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते । तथा यागजन्यमपूर्वं नष्टे-
 ऽपि यागे कर्त्तव्यात्मन्यनुवर्तताम् । तस्मादस्त्यपूर्वम् ।
 तद्विशेषस्तु सम्प्रदायसिद्धयागप्रक्रिययावगन्तव्यः । तथा हि
 प्रक्रिया पूर्वाचार्यैरिच्छं दर्शिता । प्रथमं तावत् फलवाक्येन
 कर्मणः फलसाधनता बोध्यते । यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ।
 कथं विनश्चरेण फलं कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामपूर्वं कृत्वेत्यु-
 च्यते । कथमपूर्वं क्रियत इत्यपेक्षायां यागानुष्ठानप्रका-
 रेणेति । तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम् । फलापूर्वं
 समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वञ्चेति । येन स्वर्गं आरभ्यते
 तत् फलापूर्वम् । अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः
 समुदायः । पौर्णमास्यामपरः । तयोर्भिन्नकालवर्त्तिनीः
 संहत्य फलापूर्वीरम्भाद्योगात्तदारम्भाय समुदायद्वयजन्य-
 मपूर्वद्वयं कल्पनीयम् । तद्योरैकैकस्यारम्भायैकैकसमुदाय-
 वर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तित्वेन
 संघातापत्त्यभावाद्यागतयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि
 कल्पनीयानि । तेषाञ्चाङ्गोपकारमन्तरेणानिष्पत्तेरङ्गानां
 चानेकक्षणवर्त्तिनां संघातासम्भवाद्ङ्गापूर्वाणि कल्पनी-
 यानि । तत्र त्वयं विभागः । सन्निपत्योपकारकाण्यवघा-
 तादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारहारेण यागस्वरूपस्यैवातिश-
 याधानेन तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पत्तौ व्याप्रियन्ते । तद्द्वारेण
 फलापूर्वं आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीन्युत्पत्त्यपूर्वैभ्यः
 फलापूर्वनिष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते । एवं प्रकारभेदे
 सत्यपि सर्वाण्यङ्गान्यपूर्वनिष्पत्तावनुग्राहकाण्येत्येकरूपेणैव

भावेन स्वीक्रियन्ते । अनयैव दिशा सर्वत्रापूर्वप्रक्रिया-
वगन्तव्या ।

अत्र गुरुमतमाह ।

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमात्मात्मसंश्रिता ।

यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङ्गादिना ।

अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्यमस्यतः ॥ ११ ॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते तन्नास्ति ।

कुतः । अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः । न च यागनाशात्
कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया सर्वात्मना
नश्यति । किन्तु सूक्ष्मरूपत्वे नादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु
यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तव्यात्मनि वावस्थाय
फलमारभत इति पूर्वपक्षः । नैतद्युक्तम् । उक्तेऽर्थे प्रमाणा-
भावात् । न च नियोगेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थान्ति-
रिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्यैव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।

स्याद्यजत्यादिवैभ्रम्यं नियमापूर्वकद्वयः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । ब्रीहीनवहन्ति । तण्डु-
लान् पिनष्टीति । तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके । विहित-
धात्वर्थत्वाद् यजत्यादिधात्वर्थवत् । विपक्षे विधिवाक्यवैय-

थंरूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः । तुषविमोक्तचूर्णत्वयो-
 दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्धत्वेन तादर्थ्येऽवघातपेषणयोर्विधि-
 व्यर्थः स्यात् । तस्मादस्यपूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । दृष्टफले
 सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः ।
 तत्र हि क्रियाप्राधान्ये न द्रव्यपारतन्त्राभावादपूर्वसाधनत्वं
 क्रियाया युक्तम् । इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या
 व्रीहीणामोषिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपारतन्त्रोऽव-
 घातो द्रव्य एवातिशयं कुर्यात् । न त्वपूर्वं जनयति न च
 विधिवेय र्यम् । नखनिर्भेदादिना तुषविमोक्तसम्भवेऽप्य-
 वघातेनैवाप्तौ कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्व-
 हेतुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ।

अत्र गुरुमतसाह ।

द्वितीयां सक्तुवद्भक्त्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया ।

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ १४ ॥

सक्तुञ्ज, होतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया
 भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय सक्तु, भिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन
 विपरिणामो वक्ष्यते । तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरि-
 णामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव
 नियोगेऽन्वेत्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । तत्र होमेन
 सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति । भस्मीभूतानामन्यत्र विनि-
 योगासम्भवात् । इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् ।
 इह दृष्टस्तुषविमोक्तसंस्कार उपपद्यते । वितुषाणां तेषां
 पुरोडाशे विनियोगसम्भवात् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

संमार्ष्टिं सुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १५ ॥

गुणत्वं न हि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोजुं ह्यादीनां दर्भैः सम्मार्जनमास्नायते ।

सुचः संमार्ष्टीति । तत्र सम्मार्जनं प्रधानकर्म । कुतः ।

गुणकर्मलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्र-

कारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक्

सूत्रयामास । तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं

चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयते । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु

द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादिति । यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु

कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं

प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । यूपं तत्रत्याहवनीयमादधा-

तीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । व्रीहौ-

नवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ व्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुं-

मिष्टम् । प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम् । एवं

सत्यवघातेन यथा व्रीहौणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः ।

तथा सम्मार्जनेन जुह्वादिषु कञ्चिदतिशयं न पश्यामः ।

अतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधान-

कर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । सुच इति द्वितीया कर्मकारके

विहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । कर्तुरीप्सि-

ततमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रतुसाधनत्वेन च

सुचां युक्तमौप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सुचः ।

तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवघातवद्भविष्यति ।
यदि सुक्षुद्रदृष्टोऽतिशयो न स्यात् । तद्धर्षपूर्वं कल्प-
नीयम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १७ ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंसोर्धात्वोः श्रौतार्थवाधानम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रउगं शंसति । निष्केवल्यं शंसति ।
आज्यैः सुवते । पृष्ठैः सुवत इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ
शस्त्रविशेषनामनौ । आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ ।
अप्रगीतमन्त्रमाध्यास्तुतिः शस्त्रम् । प्रगीतमन्त्रमाध्यास्तुतिः
स्तोत्रम् । तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः ।
तुषविमोक्कवदृष्टाद्येलाभात् । पठ्यमानेषु मन्त्रेष्वनुस्मर-
णेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोत्रव्याया
देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकीर्तनं स्तौतिशंसतिधात्वो-
र्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधान-
पराणि । तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता
भविष्यति । यदा तु गुणदारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूप-
प्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः । तदा धात्वोर्मुख्यार्थ-
यो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिन्न इत्युक्ते
स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात् ।
यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदो तमानयेत्यादौ
तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसम्बन्धदारेण देवदत्त-

स्वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात् । ततश्चा-
न्यैर्देवं प्रकाशयेत् । पृष्ठैर्देवं प्रकाशयेदित्सेवं विध्यर्थ-
पर्यवसानाद्वालोर्मुं स्यार्थो बाध्यते । ततो धातुश्रुतिमबाधितुं
स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं
नास्तीति चेत् । ततोऽपूर्वमस्तु । षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वेदांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वान्येन समत्वात् तद्विधायकम् ॥ १८ ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः ।

आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणी ॥ २० ॥

अयं मन्त्र आम्नायते । देवांश्च याभिर्यजते ददाति
च ज्योतिताभिः सचते गोपतिः सहैति । अयमर्थः ।
गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्म-
णेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकैऽवतिष्ठत
इति । तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्म-
णोरन्यतरस्य विधायकम् । तथा मन्त्रगतमपीति चेत् ।
मैवम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति
हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते । न तु
विधायकत्वम् । यच्छब्दादेरित्यादिशब्दे नोत्तमपुरुषामन्त्र-
णादयः । बहिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः । अग्नीदम्नोन्
विहरेत्यामन्त्रणम् । एवं ब्राह्मणेऽपि यस्मैभयं हविरात्ति-
माच्छेदित्युदाहरणीयम् ; तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-
यकत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं दावेव प्रकारौ न भवतः ।
किंत्वभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्र-
गताख्यातस्य विधायकत्वम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥ २१ ॥

याञ्चिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २२ ॥

आधान इदमान्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपा-
येति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्त्यतिव्याप्त्यो-
र्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते
वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वा-
द्व्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः ।
एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्ष-
णानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । सैवम् । याञ्चिकसमा-
ख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मार-
कादीनां मन्त्रत्वं गमयति । एव प्रथमेत्यादयोऽनुष्ठान-
स्मारकाः । अग्निमीले पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः ।
इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग्न आ याहि वीतय इत्यादय
आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः ।
अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः । अम्बे
अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कञ्चनेत्यादयः परिदेवन-
रूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान-
मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्यते ।
लक्षणस्योपभोगश्च पूर्वाचार्यैर्दंशितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां

नान्तं यान्ति पृथक्कथः । लक्षणैः तु सिद्धानामन्तं यान्ति
विपश्चित इति । तस्माद्भियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समा-
ख्यानं लक्षणम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्ते रभावतः ॥ २३ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्यं ष्विदमान्नायते । एतद्ब्राह्मणान्यं च पञ्च
हवींषीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेद-
भागानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च
लक्षणस्याव्याप्तप्रतिवाद्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो
मन्त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृतु-
संगृहीतानि । हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन ह्यन्नं
क्रियत इति हेतुः । तद्दध्नी दधित्वमिति निर्वचनम् ।
अमेध्या वै माषा इति निन्दा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा ।
तद् व्यचिकित्सज्जुह्वानि मा हीर्षामिति संशयः ।
यजमानेन संमितीडुम्बरी भवतीति विधिः । माषानेव मद्ध्यं
पचतेति परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभैषुरिति पुराकल्पः ।
यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्
निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदप्युदा-
हार्यम् । न च हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम् ।
मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । तथा हि । इन्द्रवी वा-

सुशन्ति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदक-
 मुच्यत इति निर्वचनम् । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति
 निन्दा । अग्निर्नूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अधःस्विदा-
 मोदुपरिस्विदासीदिति संशयः । कपिञ्जलानालभत इति
 विधिः । सहस्रमयुता दददिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञ-
 मयजन्त देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मण-
 मिति चेत् । न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो
 गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । इत्या-
 हेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा
 चिद्यं भगं भचीत्याह । यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्य-
 नयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति
 चेत् । न । यमयमौसंवाद्सूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मा-
 चास्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रब्राह्मणरूपी
 हावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहित-
 त्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ऊहप्रवरान्नां किं मन्त्रतास्यथवा न हि ।

मन्वास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २५ ॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मीर्थ्ये चरौ मूर्थ्याय जुष्टं
 निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप ऊहः । अटीक्षिष्टायं ब्राह्मण
 इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं
 तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति । असी देवदत्तोऽमुष्य
 पुत्रोऽमुष्य पीत्रोऽमुष्य नप्तामुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पीत्रो-
 ऽमुष्या नप्तेति । आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारहाजगोत्र इति च ।

एतेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वावगमादिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात् । न ह्यध्वेतारकहादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् ।

दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति ।

नर्कामयजुषां लक्ष्म साङ्ख्य्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रस्निष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥ २६ ॥

इदमाम्नायते । अहं बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषय-
स्त्रै विदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान्
विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्वेतारस्त्रैविदाः ।
ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपा-
येति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं
लक्षणं नास्ति । कुतः । साङ्ख्यस्य दुष्परिहरत्वात् ।
अध्यापकप्रसिद्धे हृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं
वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम् । देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छि-
द्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजु-
र्वेदे संप्रतिपन्न यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्-
मस्ति । तदुब्राह्मणे सावित्रर्चेत्यृक्तेन व्यवहृतत्वात् ।
एतत् साम गायत्रास्त इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजु-
र्वेदे गीतम् । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितमसीति
त्रैणि यजूंषि सामवेदे समान्नातानि । तथा गीयमानस्य
साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समान्नायन्ते । तस्मा-
न्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्णलक्षण-
त्वात् । पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्रा ऋचः ।

गीतिरूपा मन्त्राः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रस्लिष्ट-
पठिता मन्त्रा यजुषीत्युक्ते न क्वापि सङ्करः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधाइहिः ।

यजुर्वीचैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २७ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रोक्षणीरासादयेधं वहिँरुपसादय । अग्नीदग्नीन्
विहर । वहिँः स्तृणीहि । इन्द्र आगच्छ । हरिव
आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः । परसम्बोधनार्था
मन्त्रा निगदाः । एते च पूर्वोक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो
वहिर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः । कुतः । पादगीत्योर्ऋक्साम-
लक्षणयोरभावात् । प्रस्लिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि
धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजुषोच्चैर्निगदे-
नेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । वहिर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां
परिव्राजकास्त्वन्तरित्यत्र सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये
पूजानिमित्तो विशेषो यथा । तथा निगदानां यजुर्लक्षणी-
पेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः ।
ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ।

ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ २९ ॥

विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्व प्रयोजकम् ।

तस्माद् वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे
 ऽग्निर्वाह्यां पूषो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ।
 तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्व-
 नियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजक
 स्यादिति चेत् । न । एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तिः । पदसमूहस्य
 वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवाद् वाक्यभेदः
 स्यादिति चेत् । मैवम् । यदिभागे साकाङ्गमविभागे चैकाग्रं
 तदेकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वादिभागे
 साकाङ्गमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । स्योनं ते सदन
 कर्णोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि । तस्मिन्
 सीदान्ते प्रतितिष्ठ त्रीहोणां मेध सुमनस्यगत
 इति । अत्र तस्मिन्त्रिधादिपदसमूहस्य विभागे सति
 प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्गत्व-
 मस्ति । अतस्तद्व्यवच्छेदमेकार्थमित्युच्यते । न हि तत्रै-
 कार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुसेव सुष्ट
 सेवितुं योग्यम् । मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयाः
 पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि सिद्धम् । तदेकार्थमित्यु-
 नेन व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । भगो
 वां विभजतु । पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन
 संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूप-
 स्यार्थस्यैकत्वात् तद्व्यवच्छेदं विभागे साकाङ्गमित्युक्तम् ।
 प्रकृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वा देवस्य
 त्वेति समूहः साकाङ्गो भवति । एकीकृते तु कस्यैक एव

निर्वापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य
यजुषोऽवसानं निश्चितं शक्यम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ।

असत्यर्थास्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३१ ॥

च्छेदने सार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३२ ॥

इषे त्वोर्जे त्वेति अयते । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः ।
कृतः । अस्यादृष्टार्थत्वेनैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् ।
न चोक्तं प्रथमत्वेत्यादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति ।
क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
इषे त्वेति छिनत्ति । ऊर्जे त्वेत्यनुमाष्टीति पलाशशाखाया-
च्छेदनसार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण
छिनत्ति । अनुमार्ज्मीत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेया-
र्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः । इत्य-
माणायान्नाय भोः पलाशशाखे ! त्वां छिनत्ति । ऊर्जे
रसाय बलाय वा त्वामनुमार्ज्मीत्यर्थभेदः । एवमायु-
र्यज्ञेन कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ क्लृप्तिः
सामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवा-
क्यभेदयोः स्पष्टत्वात् क्लृप्तोर्वाचयतीति क्लृप्तिबहुत्वस्य
घोदितत्वाच्च यजुर्मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो यद्दानुषञ्जनम् ।

तनूरित्वन्यशेषत्वादध्याहारोऽत्र लौकिकः ॥ ३३ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् ।

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोम उपसर्गोमेष्वेवमान्नायते । या ते अग्नेऽ-
याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं वचो अपाबधीत्
त्वेषं वचो अपाबधीत् स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया ।
या ते अग्ने हराशयेति । अयमर्थः । अयसा रजतेन
हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्रस्त्रनवः । तास्त्राद्या
येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा । गह्वरे तीक्ष्णं द्रव्यं
लोहेऽवस्थिता । तथा तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीर-
हत्यादिमहापातकं च हतवानसीति । तथा च ब्राह्मणम् ।
उग्रं वचो अपाबधीत्त्वेषं वचो अपाबधीत् स्वाहेति ।
अशनायापिपासे ह वा उग्रं वचः । एतच्च वैरहत्यं च
त्वेषं वच इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्य-
त्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचिती
लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्त्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि-
भागस्तयोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण
पूरणीया । ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनु-
षज्यते । यद्यप्यसावत्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्प-
नीयादध्याहारात् संनिष्कथ्यते । तस्मादनुषङ्गः कर्त्तव्यः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रे णेत्यस्य शेषिणी ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥ ३५ ॥

करणत्वं क्रियापिचं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्द्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्यातिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते । चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनातु । देवस्त्वा सविता पुनात्व च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्नानुषज्यते । कुतः । निराकाङ्क्षत्वात् । न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः सम्पूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते जूमः । मा भूच्छेषिणीराकाङ्क्षा । तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । क्रिया च पुनात्वित्पेषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वैका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि ययान्वेति । तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति । तस्मादस्यनुषङ्गः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

गच्छतामिति शब्दस्थानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानौत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्वावायेन नोपर्यव्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । सं ते प्राणो वातेन गच्छताम् । समङ्गानि यजत्रैः । सं यज्ञपतिराग्निषेति । अयमर्थः । भोः पशो ! तव प्राणो वातेन वाह्येन वायुना संगच्छताम् । तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराग्निषा संयुज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिंस्तौथमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षत्वात् प्रथम-

मन्त्रगतस्य गच्छतामिति पदस्यैकवचनान्तस्य यज्ञपति-
शब्देनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिस्थत्वेन संनिहित-
त्वादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासङ्गावेन क्रियापदमनुषज्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः । मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्य-
नेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यवायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनु-
षङ्गः । ततो द्वितीयद्वितीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽ-
ध्याहर्त्तव्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—०—

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

ददाति यजतीत्यादी भावनैक्यमुतान्यथा ।

आखरातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ।

उत्पत्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि
यजतिददातिजुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । तानि चैवं
श्रूयन्ते । सोमेन यजेत । हिरण्यमात्रेयाय ददाति । दाक्षि-
णानि जुहोतीति । तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वा-
द्भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः ।
तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । अस्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम् ।
तच्चाख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपर्य्येक
आखरातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहादेक

माख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बह्वनामेकैकधातु-
विशेषानुरक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचित्वेन यागदान-
होमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ।

अत्र गुरुमतमाह ।

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥ ३ ॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः । किन्तु शास्त्रभेद-
चिन्तेति गुरोर्मतम् । तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु
लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्घातूनां नियोगवाचक-
त्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृतं शास्त्रमेक-
मिति पूर्वपक्षः । प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्वात्वर्था-
नुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगभेदस्य वारयितुमशक्यतया
नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिगुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । समिधो यजति । तनूनपातं
यजति । इडो यजति । बह्विर्यजति । स्वाहाकारं यज-
तीति । तत्र पञ्चकत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वीक्तेषु
यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन
भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्य-
मनिवार्यमिति चेत् । मैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदाव-

गमात् । कर्मकत्वे ऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथोच्येत ।
 समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिधा
 मकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो
 देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधी
 यन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न ।
 तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् ।
 न तावदत्र देवताविधिः । चतुर्थीतद्धितयोरश्रवणात् ।
 नापि द्रव्यविधिः । तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽस्मि-
 ह्नात्वं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् ।
 यत् तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तद-
 सत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजति-
 पदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते । तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु
 विधित्वं श्रूयते । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो
 यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते । सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः ।
 विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य
 पुनर्विधानयोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि
 विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः संपद्यते न
 त्वभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्यते ।
 मैवम् । वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदा-
 हरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः
 कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्वव-
 गतेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिदानां यागानां समित्-
 संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां
 संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः ।

त्वात् । अन्यद्भि पाकस्यौदनं प्रत्यानुकूल्यम् । अन्यच्च चलनस्य संयोगविभागी प्रति । अन्यथा फलविभागानुप-
पत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनु-
वर्त्ततां नाम । नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्भवति ।
तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्या-
दन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथा सति यजेतेत्य-
त्राख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेत् केन
भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागिन
भावयेद्ग्नप्रत्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य
भावयेदित्येवं भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात्
प्रकरणान्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावाचिन आख्या-
तस्यैव प्रपञ्चः । भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते ।
सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या । विधायको लिङ्गादिः
करणम् । अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता । सेयं
शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते । अर्थभावना सर्वै-
राख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम् । तस्याञ्चार्थभावनायां स्वर्गस्य
भाव्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं
द्वितीयाश्रुत्या । तथा च श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
कामो यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इति । तच्च करण-
त्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते । तस्मा-
दाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयो-
जनन्तु । पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः । सिद्धान्ते
तु तत्सङ्गाव इति । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अपूर्वसदसङ्गावसंशये सति नास्ति तत् ।

रूपवन्ती ततो यागी विधीयेते पृथक्तयेति । सर्वस्मै वा एतद्
यज्ञाय गृह्यते यद्गृह्यायामान्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्वं
श्रुतम् । देवताया मान्दवर्णिकीत्वमित्यमुन्ने तव्यम् । तस्मात्
हार्त्विषी पौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति ।
वार्त्विषी वृधन्वत्यौ चर्त्वि क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधी-
येते । तत्रान्निर्हृत्वाणि जङ्घनदित्येको वार्त्विषो मन्त्रः । त्वं
सोमासि सतपतिस्त्वं राजोत इत्यहेत्यपरः । तथोरुक्ता-
वग्नीषोमी पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरान्नातयोर्हृद्विधातु-
युक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्य-
देवताभ्यां रूपत्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवा-
दत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विहवाक्य-
मनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थञ्चम् । किन्तु पौर्णमास्यां
पौर्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्या यजेत्येत-
दपि अर्थं स्यात् । न चैतत् कालविधायकम् । यदाग्नेय
इत्याद्यत्पत्तिकाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु
कालं विधास्यति । तस्मात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । आस्तां तावद् द्रव्यम् । देवता तु विधित्सितस्य
कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्विषीर्हृद्वन्वत्योश्चाज्य-
भागदेवताप्रतिपादकत्वात् । होत्रे मन्त्रकाण्डे सामि-
धेनौरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चान्नाय प्रयाजानन्तर-
भाविनोरान्यभागयोः क्रमेण वार्त्विषी वृधन्वत्यौ चान्नाते ।
लिङ्गं चान्निविषयं सोमविषयञ्च तत्रोपलभ्यते । ततो
लिङ्गक्रमाभ्यामान्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्त्विषो
पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यं तन्निरुक्तमन्त्रमथोरान्यभागा-

ज्ञयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु नूतन-
 कर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद् विद्वद्-
 वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति । किं तर्हि पूर्वप्रकृत-
 श्वाग्नेयादिषु षट्षु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति ।
 न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानु-
 वादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहितयोर्यागतिकयोरुप-
 लक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धे
 स्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दृश्यं पूरणमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेतेत्यस्मिन् फलवाक्ये षड्यागविवक्षया
 द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्या-
 मित्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम् । कालविधानासम्भवेऽ-
 प्येकैकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशु-
 याजाम्नीषोमौघाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां
 सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधी-
 यते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तर-
 विधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम् । तस्य यागविधा-
 यकत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि
 तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति
 चेत् । न । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुणविध्यसम्भवात् ।
 प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादि-
 वाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वाच्चास्ति विध्या-
 वृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्य-
 मनुवादकम् । किञ्चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तर-
 विधिं षदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो

न सिध्येत् । तथा हि समिधो यजति । आघारमाघारयती-
त्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आम्नाताः । यदा-
ग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चेत्यादयः
कालयुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोध-
नीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन
परिणेतव्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते हि कर्मान्तरे प्रयाजादय
आग्नेयादयश्चेत्ये तेषु द्वित्वासम्भवात् सर्वेषां च फलसम्बन्धे
राजसूयगतेष्टिपशुसोमवत्समप्राधान्यात् प्रयाजादीनां
गुणभावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात् सौख्यादिविकृति-
ष्वग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु
द्विकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दाहृत्वात् समुदाय-
द्वित्वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन
प्राधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि
दोषः । तस्माद् विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजमित्ये षोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ।

विष्णुादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ।

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिस्तद्रूपं ध्रौवमन्वतः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । जामि वा एतदुग्रस्य क्लिबते ।
उदन्वच्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति । विष्णु रूपांशु
यष्ट्योऽजामित्वाय । प्रजापतिरूपांशु यष्ट्योऽजामित्वाय ।
अग्नीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामित्वायेति । तत्र विष्ण्वादि-

वाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत् ।
 मैवम् । आग्नेयान्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य
 जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात् पुरोडाशयो-
 रन्तराले किञ्चिद् विधित्सितम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं
 विधेयं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्
 प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र यजतीति
 वक्तृमानापदेशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याश्रयणात् ।
 अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्ट-
 कर्मण उपांशुयाजनामकत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्ट-
 कर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः
 स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्क-
 नीयः । समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमाद्जामित्वेन
 समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा इत्यादेरजामित्वाये-
 त्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतिः । न खल्वेकस्मिन्
 वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति । न चात्र विधित्सित-
 स्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः । ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात् । नापि
 देवताया अभावः । नानाशाखासूपांशुयाजक्रमे पठितै-
 र्वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य
 प्रतीयमानत्वात् । तस्माद् यजतीत्येतद्विधायकम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ।

अरूपत्वात् तु दध्यूर्ध्वं वाक्येनोक्तमनूद्यते ॥ १३ ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिगुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमाम्नायते । अग्निहोत्रं जुहोति । दध्ना जुहोति । पयसा जुहोतीति च । इदमपरमाम्नायते आघारमाघारयति । ऊर्ध्वमाघारयति । ऋजुमाघारयति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्नादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः । आघारवाक्यं चोर्ध्वादिवाक्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेवतालक्ष णस्य यागरूपस्याभावादिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् । किं दध्नादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म । नाद्यः । अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्वते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ मुख्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भवात् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गतावयुक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्नादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्दवर्णिकी । आघारेऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यजत्यालभती एतावनुवादी विधी उत ।

गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनी ॥ १५ ॥

नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरुतो विधिः ।

अहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया ॥ १६ ॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते । तत्रैन्द्रवायवं गृह्णाति । मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि । एवमग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रूयते । तत्र हृदयस्थार्थेऽवद्यति । अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तत्रैन्द्रवायवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते । इन्द्रवायादिप्रातिपदिकै-

देवतानां तद्धितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् ।
 एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमिन
 यजेतेत्यनेनानूद्यते । तथावदानवाक्येषु हृदयादिद्रव्यं
 श्रुतम् । अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते । तदनु-
 वादेन पशुमालम्भवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते ।
 तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमा-
 लभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । सति हि पुरोवादेऽ-
 नुवादो भवति । न चात्र पुरोवादोऽस्ति । सोमिन यजेते-
 त्यनेन प्रतीयस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतिः । न हि ग्रहणं
 यजनं भवति । नापि तद्धितप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता ।
 न च तद्धितप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु
 रसमिति शङ्कनीयम् । धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृत-
 त्वात् । तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु
 प्रतीयते । ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवाद् यजत्या-
 लभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते । ग्रहणवाक्यैस्तु देवता-
 विशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च
 पशुसंस्कारः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

आहुतौस्तिस्त्र इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सकृदाख्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥

आख्यातमात्रं नो मान संख्याया बहुकर्मता ।

आहुत्यै कादशत्वं तु प्रयाजि गत्यभाक्तः ॥ १८ ॥

पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियान्नित्यस्फुटत्वतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागता ॥ २० ॥

देवतासङ्गतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

तिस्र आहुतीर्जु होतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्ये-
तदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिवन्नाभ्यस्तम् । किन्तु
सक्तदेवान्नातम् । तत एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु
तस्यैव कर्मण आहुत्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्व-
संख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामाहुत्या नीता । तद्वदिति
प्राप्ते ब्रूमः । किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये
प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम् । नाद्यः । वाक्यांशस्य पद-
मात्रस्य प्रमितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया
विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्व गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव
पञ्चसंख्यावरुद्धत्वादावृत्तिनन्तरिणैकादशत्वं दुःसम्पादम् ।
इह त्वे तद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति
वैषम्यम् ।

तदेतद् वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते ।
कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्म-
बहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपञ्चानुष्ठानात् । इदं त्वत्रोदाहरणम् ।
सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । अत्र प्रजापति-
देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्धितव्युत्पत्ती
बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद् देवतैक्याच्च
यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या
सा पशुद्रव्यगता । न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येव क्रियागता ।

तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापति-
 देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्धितान्तं प्रातिपदिकं
 व्युत्पाद्य पश्चात् तद्धितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता-
 विशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविवक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीया-
 विभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तिरेव
 तावत् तद्धितोत्पत्तिवेत्तायामन्वयो नास्ति । कुतः । पश्चाद्-
 भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन
 तद्धितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य
 रूपं समर्थते । तादृशानां रूपाणां बह्वत्वाय बहुवचनम् ।
 बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
 कर्मभेदः । एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकाद-
 शिनपशुगणविक्रतित्वमुपपद्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते क्तिन्न एतच्छब्दोऽग्रगं वदेत् ।

संख्येवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन
 सहस्रदक्षिणेन यंजेतेति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोम-
 मेष ज्योतिरित्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणो गुणो विधी-
 यत इति चेत् । न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन क्तिन्न-
 त्वात् । न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न
 इति षोच्यम् । सन्निहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसन्निहित-
 स्येवागामिसन्निहितस्यापि परामर्शसम्भवात् । आगामि-

सन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीत-
मपराद्यशब्दपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चित् कर्माभिधत्ते ।
ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मवेदः । तथात्रापि संज्ञया
कर्म भिद्यते । विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो
द्रष्टव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिचोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

तस्मै पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिचा
वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । घनीभूतः पयःपिण्ड
आमिचा । जलं वाजिनम् । तत्रामिचाद्रव्यभाजो विश्व-
देवा उक्ताः । ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्नमा
मिचारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्य-
रूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिचाद्रव्येण सह समु-
च्चयतां विकल्पतां वेति प्राप्ते ब्रूमः । उत्पत्तिशिष्टे-
नामिचाद्रव्येणावरुद्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पन्न
शिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तर-
तामापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्
कर्मान्तरम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वान्यत् तु पूर्ववत् ।

निर्गुणत्वाद्ग्नित्वात्तत्र युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात् कर्मणोऽन्यद्दधिहोमरूपं कर्मति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते । तथा दधिद्रव्येणेति चेत् । न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग आमिन्नागुणावरुद्धः । तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत निर्गुणत्वाद् गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्रनिष्पत्तेश्च ब्रीहियववद्विकल्पः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

यद्दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक् ।

गुणो वा भिद्यने कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत् कर्म फलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूयते ॥ २८ ॥

दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत् कर्म । न तत्र गुणविधिः । कुतः । इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादनिष्पत्तेरिति चेत् । मैवम् । कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टक्रियाविधौ गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुणमात्रं तु फलाय विधीयते । यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः । धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेत् । न । अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य धात्वर्थस्यानूद्यमानत्वात् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।

रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥

रेवत्यादिगुणः कर्मं पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ।

रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥

सान्नाऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता ।

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

त्रिवृद्गग्निष्टुद्गग्निष्टोमस्तस्य वायव्यासृष्ट्वे कविंशमग्नि-
ष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतत्यस्य सन्निधौ श्रूयते ।
एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो
द्येतेन यजेतेति । अस्यायमर्थः । अग्निष्टोमस्य विक्वति-
रूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः । स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्-
स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते । अग्निष्टोमोक्त्वादीनां
सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूपत्वाद्गग्निष्टोम
इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि
यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । तेन च सान्नाग्निष्टोमयागस्य
समाप्यमानत्वाद्गग्निष्टोमसामेत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ यज्ञा-
यक्षा वो अग्नय इत्याद्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते । अस्मिंस्त्वग्नि-
ष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यासृक्षु तत् साम गातव्यम् ।
तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य तु रेवतीर्नः
सधमाद् इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु वारवन्तीयं साम गाये-
दिति । तत्र रेवतीनासृचां वारवन्तीयनामकेन सान्ना यः
सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते । एतस्यैवेति
प्रकृतपरामर्शकैरेतच्छब्देनान्यव्यावर्तकैरेवकारेण चाग्नि-

ष्टुतः समर्थ्यमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः । दध्ना होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम् । तस्य लोकोत्तोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः । इह तु रेवत्युगा धारकवारवन्तीयसाम्नाऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः । तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयी ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

वृष्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि हीषूगू इति वृष्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्यादि हीषादीनामुतोदिते ।

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थोक्तं वृष्टिकामाय हीषिति ।

सौभरस्य फलं वृष्टिं हीषित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नाक्तवृष्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

नियमेऽपि चतुर्थेषा तादृर्थादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेश्च सुवीत । सर्वे वै कामाः सौभर इति समान्नाय पुनः समान्नातम् । हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्याद्दूर्गित्वन्नाद्यकामाय क इति स्वर्गकामायेति । सौभरं नाम सामविशेषः । तिधन्न नाम पञ्चभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य

सान्नोऽन्तिमो भागः । तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषः
 सौभरसामसाध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादि-
 फलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः । हीषादिविधवाक्ये
 वृष्टिकामाद्येत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं ब्रुवती
 हीषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषशेषत्वं ममयति । तच्छेषत्वं
 च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य
 हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते हे वृष्टी भवतः ।
 तदुभयमेलनात्प्रवृत्तिरिति प्राप्तं ब्रूमः । सौभरविधी-
 यो वृष्ट्यादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते ।
 ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयस्त एव हीषादिवाक्ये-
 ष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम् । अथोच्येत । नूतनफलान्तरा-
 भावाद्हीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्त-
 त्वादनर्थकोऽयं विधिरिति । तन्न । फलत्रयकामानां
 त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य
 प्राप्ती विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं नु फलान्तराभावेऽपि
 सौभरवाक्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां निव-
 म्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः ।
 न विधिः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

रथन्तर साम सोमे भवेत्तद्वद् वृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्रायणाग्राश्व ग्रहाः शुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्यत् कर्माथवा गुणः ।

गायत्रादियुतात् पूर्वादन्वद् व्यावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिंश्च यागे माध्यन्दिने सवने षष्ठस्तोत्रे रथन्तरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अग्निं त्वा शुरेत्येतस्यां योनावुत्पन्नं रथन्तरम् । त्वामिद्धि हवानह इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् । जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मत्स्यग्रयण उक्थो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्तप्रथमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तराख्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । समर्प्यते तस्मिन् यथोक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते । न च

रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति । तस्य प्रातःसवनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्यते इति चेत् । रथन्तरवृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति वदामः । रथन्तरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथन्तरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्यते । एवमितरत्रापि । तस्माद् गुणविधिः । ननु यः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्पन्नं सामं विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति वाक्योक्तमाश्रयणाश्रयत्वं विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् । वादम् । तथापि नात्र कश्चिद्दिरोधः । आश्रयणाश्रयत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम् । किन्त्वन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्सामं सम्भवति तत्र गुणविधायकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु ।

विप्रचक्षियविद्भेदाद्भविषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रादेरनुवादः स्यात् प्रापणं वानुवादगीः ।

व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वात् प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं चक्षियत्वं तु तत्त्वतः ।

अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथन्तरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्र-

मेकादशकपालमृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी
 प्रष्टीही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा ।
 वार्हसत्यं चरुं श्रितिषुष्ठो दक्षिणेति । तस्यामवेष्टी
 हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते । यदि ब्राह्मणो यजेत वार्ह-
 सत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि
 राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । तत्र यथा
 पूर्वाधिकरण ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्द-
 युक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम् । एव-
 मत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं वार्हसत्यं चरुं मध्ये तृतीये
 स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूद्यते ।
 द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं यदि
 राजन्य इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने
 श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राज-
 कर्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो
 युक्त इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुत्वात्तत्र राजशब्दार्थ-
 त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः ।
 न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत राज्य-
 शब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विगृह्य
 राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः
 प्रजापालनेन राजशब्द उपचरितः । तस्मादवेष्टी ब्राह्मण-
 वैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्यते । ननु राजसूयस्य
 राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया श्रवणेरपि तथात्वात्तस्यां
 ब्राह्मणवैश्ययोः प्रापणमयुक्तमिति चेत् । मैवम् । अन्तरवेष्टी
 तदसम्भवेऽपि राजसूयादहिः प्रयुज्यमानायामवेष्टी तत्-

सम्भवात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं
कर्मान्तरं विधीयते इति न रथन्तरादितुल्यत्वम् । यदि
शब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाचो वेत्युत्तरेयम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वसन्ते प्रिय आद्ध्यात्तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ।

ऋषे आधानोपनीती प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः । शरदि
वैश्य इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । ग्रीष्मे राज-
न्यम् । शरदि वैश्यमिति च । तत्र वसन्तादिकालविशेष
विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्तप्रभावः ।
ऋत्वनुष्ठानान्यथानुपपत्त्या ऋत्नत्वात् । न ह्याहुत्याधार-
भूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं
सम्भवति । अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादि-
कर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययन-
मन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र
प्राप्तिरिति चेत् । मैवम् । लौकिकाग्नीं होतुं पुस्तकपाठेना
धिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीना-
मप्राप्तेः । तस्मादवसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके
आधानोपनयने अत्र विधीयते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

यद्दाद्यायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामाहृत्याख्यो न नाम तत् ॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । दाद्यायणयज्ञेन स्वर्गकामो

यजेतेति । तत्र दाद्यायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य
स्त्रीके प्रसिद्धभावादुद्भिदादिवद् अजिनामानाधिकरण्येन
कर्मनामत्वादथैष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मान्तर-
विधिरिति चेत् । न । दाद्यायणशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात् ।
तच्च शब्दनिर्वचनाद् वाक्यशेषाद्वावगम्यते । तथा हि । अयन-
मित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्येमे दाक्षाः । तेषामयनमिति तन्न-
र्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः ।
तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाद्यायणशब्दार्थः । तथा
चाहृत्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाद्यायण-
यज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमा-
बास्त्रे इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवत्
प्रसिद्धार्थत्वाद् दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफल-
सिद्धार्थमाहृत्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत् कर्मनाम-
धेरुम् । एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि
द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां
दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः । तद्युक्तो
दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे
पशुफलाय साकंप्रस्थाय्याख्यो गुणो विधीयते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वायव्यः श्वेत आलभ्यो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।
 निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥ १२ ॥
 गुणो श्वेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ।
 फलार्थं अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥
 श्वेत्यं वायुस्रृगीषायामान्ने वे च रविप्रभे ।
 चरुगुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥
 फलहानेर्न तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत् ।
 द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्था यागतार्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमान्नायते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च । तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमान्नातम् । ईषामालभेतेति । चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति च । ईषा शकटगतो लाङ्गलदण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः । तस्या आलम्बः स्पर्शः । तमेतं पूर्णमासगतमीषालम्बमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां श्वेतत्वं गुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्रृश्यमानत्वाद्वायव्यता सम्भवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपणमनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्प्रभासम्बन्धात् सौर्यत्वम् । भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते । तस्माद्गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः सम्भवत्प्रयोजनयोश्च पक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा युक्तम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदापि यागस्याश्रवणादालम्बनिर्वापयोरिव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधि-

रिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्य्यदेवत-
योश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोर्वाधिकयोर्वार-
यितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युप-
गन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत ।
ब्रह्मवर्चसकामः सौर्य्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धो
विधिः । द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्गप्रत्ययेन
कर्त्तव्यताविधावालम्बनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति
चेत् । अनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्वार्थिकी । निर्वा-
पालम्भावन्तरेण तत्तदुयागासिद्धेः । तस्माद् यागविधिरिति
राद्धान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद् यजिः ।

स्पर्शः स्याद् देवराहित्यात् संस्कारः प्रायपाठतः ॥१६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते । वत्समालभेतिति ।

तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात् । प्राणिद्रव्यकालम्भ-
त्वात् । वायव्यालम्भवदिति चेत् । न । देवतारहितत्वेन
तद्वेषम्यात् । किञ्च । अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसं-
स्कारः । तत्प्राये षठितत्वात् । इतरसंस्कारवत् । तस्मा-
दयं स्पर्शमात्रविधिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चर्भवति नैवार उपधत्ते चर्त्त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नी श्रूयते । नैवारचरुर्भवतीति । चरुमुपदधातीति च । तत्र नौवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः । बृहस्पतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः । खिष्टकृतादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः । यागविधी निश्चिते सति पश्चाद् देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद् देवताकृतिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पर्यग्निक्ततः पान्नीवत उत्सृज्यत इत्यसी ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १८ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यग्निक्तत्वाख्यं वक्तुं उत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्यात्र चोदकात् प्राग्बिधी सति ।

पर्यग्नि करणान्ताङ्गरीतिः कृत्सीपकारतः ॥ २१ ॥

त्वाङ्गं पान्नीवतमालभेतीति प्रकृत्येदमान्नातम् । पर्यग्निक्ततं पान्नीवतमुत्सृजन्तीति । तत्र पर्यग्निक्ततशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पान्नीवतशब्देन पान्नीवन्नामकदेवतासम्बन्धस्य च प्रतीयमानत्वाद्यं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निक्ततपान्नीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ती तु पर्यग्निक्ततमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्माद्वायव्यपशुवद्द्यागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अनारभ्याधीतत्वान्नास्ति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पान्नीवतशब्देन

प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यग्निगतशब्दान्वितेनोत्सृजती-
 त्याख्यातेन पर्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च
 प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वा-
 दनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननृत्तेर्विधि-
 प्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च
 दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति
 त्रयो दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत ।
 अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चोदकप्रप्तान्य उपरितनाङ्गानि
 बाध्येरन् । मैवम् । पर्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानु-
 ष्टेयानौत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि
 तन्निरवृत्तिः । आर्थिकोति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं
 विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शौभ्रबुद्धिजनकतया
 कल्पप्रातिदेशात् प्रबलत्वात् । तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निरा-
 काङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितनान्यङ्गानि न
 प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात् प्राचीनाना-
 मप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यग्निकरणस्य
 नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत् क्लृप्तोपकारं
 पर्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृतौ च
 प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः क्लृप्त इत्यत्रापि
 तादृशस्यैव विधानात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गरोतिः सिध्यति ।
 एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरण-
 विधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूद्यते । तदेव-
 मत्र गुणविधिः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

यद्दाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशुमिति द्वयम् ।

यद्यगो वा गुणो यागः स्याद्दाभ्यांशुनामतः ॥ २२ ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद् विधिस्तयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥२३॥

अनारभ्य श्रूयते । एष वै हविषा हविर्यजति योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति । परा वा एत-
स्यायुःप्राण एति योऽंशुं गृह्णातीति च । तत्रादाभ्यशब्दस्य
ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्या-
ख्यातेन विधीयते । अंशुमित्यत्र यजतेरश्वपणेऽपि नाम-
विशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः ।
ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविक्रतित्वावगतौ तदीयविध्यन्ता-
तिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः । भवत्वदाभ्यांशुशब्दयो
र्नामत्वम् । ते च नामनी ग्रहयोरेव स्याताम् । न तु
यागयोः । गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यजतिस्तु
व्यवहितः । तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्
ग्रहयोरेवात्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोम-
रसस्य संस्काररूपो गुणः । ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात् ।
यद्यप्यत्र न प्रकृतौ ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्सम्बन्धिग्रहण-
द्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमायादाभ्यं
गृहीत्वेति निर्दिध्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे
षष्ठप्रपाठके प्राकरणिक विनियोजकवाक्य द्रष्टव्यम् ।
तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संख्यतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद् यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रूढ्या द्रव्यस्य नामैतदङ्के राधानवच्चितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वङ्गावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते । अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयजति तसुकथेन तं षोडशिना तमतिरात्रे-
षेत्यादि । अत्राग्निशब्दो यागवाची । स्तोत्रशस्त्रादेः
क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेव श्रूयते ।
अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति । षड्पसदोऽग्नेश्चित्यस्य
भवन्तीति च । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम् । तर्हि यजिना
तदनुवादः प्रापकोऽस्य । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीत्ये-
तस्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्यादु-
पांशु यजतीतिवद् यागनामत्वम् । अथोच्येत । अनुशब्द-
स्याग्निशब्दे न्वयाद् यन्त्यन्वयोऽग्नि ष्टोमस्येति । तथाप्यग्नेः
पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति । देवदत्त-
मनुगच्छति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् ।
तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यानेन
विधीयते । चिनोतिस्त्रिष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्य-
प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविक्रतित्वप्राप्तस्य ग्रहसमु-
दायस्यवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निशब्दो रूढ्या
वङ्किद्रव्यमाचष्टे । रूढिश्च क्लृप्ततया लिङ्गादिकल्प्याद् याग-
वाचित्वाद् बलौयसौति न यागनामत्वम् । न चात्र याग-
रूपमस्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमादधीते-
त्यङ्गाधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्यसंस्कारः ।
न च संस्कृतस्य नियोगाभावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत

इत्यादिवाक्यै रग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मात् सस्कारविधिः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

मासं जुहोत्वग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूय प्राप्तकर्मात् मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसङ्गिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात् ।

अनेकस्वाविधेश्चाश्वत् कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपादिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोति । मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूय मासत्वचणो गुणोऽप्राप्तत्वाद्बिधीयत इति चेत् । मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसङ्गिश्चरित्वेत्युक्ता उपसदोऽपि । नाश्वः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मस्थानेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः । कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः । न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम् । असंनिहितत्वात् । अयनं त्वेतत् प्रकरणम् । अयनमाश्वधाधोतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिश्चेति चेत् । प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणादेषा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुण विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिदं कर्म भिनत्ति । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं इति सप्तमे